

A

KALENDÁRIUMOKRÓL

TÖRTÉNELMI ÉS POLITIKAI TEKINTETBEN.

FELOLVASTA

JAKAB ELEK.

M. TUD. AKAD. LEV. TAG.

BUDAPEST, 1881.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)

A kalendáriumokról történelmi és politikai tekintetben.

Midőn 1873. az *Unio*-törvény végkövetkezményeül a testvérország közkormányzati levéltárát Buda-Pestre felszállítottam, nem lévén számára a b. ü. minisztériumban elegendő helyiség: több levéltárrésznek Erdélyben illetékes hivatalhelyiségekben hagyását s a közigazgatási könyvtár némely gyűjteményeinek az ottani országos Múzeum birtokába adását hoztam javaslatba. Ezek egyike volt a *kalendáriumok* és *schematismusok* gyűjteménye, mely más könyvekkel együtt nagy tért foglalt el. Hogy véleményes javaslatom alapos legyen, nemcsak tartalmukkal meg kellett ismerkednem, hanem megolvastam Mátray Gábor m. nemzeti múzeumi könyvtárnoknak 1853. márczius 7. „*A magyar naptárakról a közlebbi négy század alatt*” című, e teremben különösen magyar irodalmi szempontból tartott, s élénk tetszéssel fogadott előadását¹⁾, Toldy Ferencznek az előadásra tett kiegészítő észrevételeit²⁾ s Szabó Károly erdélyi múzeumi könyvtárnoknak a Kolozsváratt nyomtatott magyar kalendáriumokról írt két becses közleményét.³⁾ Még akkor elhatároztam, hogy a jeles értekezők által kijelölt korszak naptár-irodalmának részint kiegészítéseül, részint nyomozásra új ösztönadás végett, egykor én is közreboesátom azon észleleteimet, melyek a gondviselésem alatt volt s

¹⁾ *Magyar Akad. Értesítő.* Pest, 1853. I. füz. 26—37. ll.

²⁾ „ » » » » » » » » 37—40. ll.

³⁾ *Erdélyi Múzeum Évkönyvei.* 1868—1870. Kolozsváratt, V. VI. kötetében. — *Régi Magyar Könyvtár.* 1531-1531 1711-ig. Budapest, 1879. Tárgymutató „*Kolozsvár*” rovata folyó számai alatt időrendben.

fennérintett gyűjtemény átvizsgálásakor s történelmi nyomozásaim más alkalmakkor előttem közfigyelemreméltóknak látszottak.

Azóta eltelt nyolcz év, megjelent 1876. Knauz Nándornak a magyar történetirodalomban régen érzett hiányt pótló nagy műve ¹⁾, s annak 116—128. lapjain láthatólag, a magyar Mise- s Imakönyvekhez (*Missale, Breviarium*) mellékelte egyházi kalendáriumokról írt igen tanulságos rész, valamint Szabó Károly *Régi Magyar Könyvtár* című korszakalkotó műve, számos fölfedezésével, bibliographiai megigazitásaival s további nyomozásra szolgáló hasznos újmutatásokkal. Eljöttnek látam az alkalmat, régi szándékom valósítására, s azt ime most vagyok szerencsés megtenni, megkísérelvén az immár jókorára nőtt naptár-irodalom anyagának történelmi és politikai tekintetben hasznosítását, főleg a történetirók és nemzeti irodalmunk barátai figyelmének ráirányozása által.

* * *

A *kalendárium* a római kalendae-ből származó szó, mely a hónapok elsőjét jelölte; jelentett adós-könyvet is, s a hajdankori Rómában a kalendáriumba gyakran beíratni nem volt hízog büszke polgárait nézve. Volt e névről nevezett szerzetes rend is, az ugynevezett kalendariusok = *Kalenderherren*; Magyarországon a XIII. században alakultak egyházi és világi férfiakból s ide s tova vándorlásaikról s mulatozásaikról *kalandos* név alatt voltak ismeretesek, minden hó elsőjén gyűltek össze de könnyelmű s célt tévesztő életök miatt csakhamar mindenütt feloszlattattak. A mely *kalandos társaságok* később fennálltak hazánkban, azok rendeltetése és szerkezete egészen más volt. . . . Nekem a naptári kalendárium esik czéloom körébe. Az időt t. i. legelőbb az égi testek mozgása szerint osztották fel a tudósok, a mit a fény és meleg okozott s legfőbb jelensége volt az éj és nap. A hold alakja időszaki változásából s az égi jegyek egymást felváltó uralkodásából származott a hét s a különböző népeknél különböző nap-számokból álló hónap. Az évszakok

¹⁾ *Kortan.* Hazai történelmünkhez alkalmaztatva. 1876. 4-rét.

újából visszatérése: szántás-vetés, aratás, stb. előidézte az időnek a nap járása szerinti felosztását. Az araboknál és mohamedánoknál a hold-év, az egyiptomiaknál és persáknál a nap-év, a hébereknél, görögöknél és rómaiaknál a nap és hold járásából összeállított év volt használatban. A mai keresztény népekkel együtt memzetünk is azt fogadta el Julius Caesar és XIII. Gergely pápa javításaival. Az egyiptomiaknak, hébereknél és görögöknél 12 hónapja volt. Az athénei görögöknél Solon hozta be Kr. e. 600 évvel a 30 és 29 nappal váltakozó 12 hónapot, a mi a macedoniaiaknál és attikaiaknál is szokásban volt. A rómaiaknál Romulus Kr. e. 750 évvel osztotta az évet 10 hónapra, mely Mars tiszteletére márczius hónappal kezdődött s deczemberrel mint tizedik hónappal végződött. Numa Pompilius Kr. e. 669 évvel hozzá adta januáriust és februáriust, s így a római birodalomban is a 12 hónapos év jött használatba, de a hold-év alapján s az időjárásban az által nagy zavart okozva. Julius Caesar a pharsaliai ütközet után Kr. e. 48. évben, a nap- és hold-év közötti zavarok megszüntetése végett, Sosigenes alexandriai csillagász számításai alapján behozta a nap-évet, azt 365 napra szabta s az évenként fölülmáradt hat-hat órából a negyedik évben egy teljes nap s ebből a szökő év lett. E javításért s mivel ő épen e hónapban született, a római senatus, hálából *Quintilis* hónapot *Julius*-nak, a *Sextilis*-t Octavius Augustus szüntén népszerű császárjokról *Augustus*-nak nevezte el. Pontosabb számítás kiderítvén később, hogy a 365 napon fölül évenként nem egészen 6 óra marad, hanem csak 5 óra, 49', 16": ez okból a *Julianus*-év a csillagászati évet fölülmulta 10 perczel és 44 másodperczel; ebből kétszer 134 év alatt akkora időkülönbség támadt, hogy 1582. 10 egész napot tett. Ezt XIII. Gergely pápa, Lilio Antal és Clavio Kristóf csillagászok kiszámításai alapján a további zavarok kikerülése végett, egyszerűen elhagyatni rendelte, úgy, hogy az október 4-ike után következő 5-ike helyett 15-ike irassék. Bármily hasznos volt e javítás, elfogadása — a mint hátrább látni fogjuk — igen nagy nehézségekkel járt, miket egy század küzdelme és felvilágosodása alig volt képes legyőzni.

Ránk a rómaiaktól szállott a *kalendárium* fogalomszava úgy, mint időfelosztási rendszere, s a magyar királyság első

három századának csak vége felé tűnedezik fel olykor a napok, ünnepek, oklevelek és események szentektől keltezése, csak késő századok mulva változtattuk át alkatrészét keresztény jellegré, a mint ez hátrább ki fog tűnni. Felolvasásom e részében tehát főképen erre kell súlyt fektetnem.

Romulus alatt a római hónap három részre oszlott: *Kalendae, Nonae, Idus*. Az első származott e görög szótól: *καλω* = hívom, voco. Az őskorban ugyanis a Pontifex Maximusnak, mint a ki az isteni tiszteletre gondot viselt, kötelessége volt, hogy az új hold feltűnését tartsa figyelemmel, s a mit észlelt, a királynak jelentse. Ekkor összehívta a népet Romulus palotaháza közelébe, kihirdette: hány nap van a kalendae-től a nonáig, öt napot ötször, hetet hétszer kiáltván ki. E kiáltott napok elsőjét nevezték kalendae-nek. A népet a mezőkről a hónap nonájára a városba hívták be, hogy megtudja azon ünnepet, mikor a király áldozik, s megértse azon hónap teendőit és a többi közünnepet. . . . A kalendák, bár nem mint ünnepek, a görögöknél is az isteneknek voltak szentelve, az utánok való napok a hősöknek és gonosz szellemeknek. . . . Az ünnepekre vigyázás tiszte Rómában, a királyság eltörlése után a Pontifex és Flamin papok által választott egy legfőbb kormányzóra [*Rex Sacrorum*] ruháztatott, s a kalendák egész éven át szent és jeles dolgokra voltak rendelve. *Januarius kalendája* az újévről volt nevezetes, miután az év első napja márcziusról erre tételét át. Mindenki e napon kezdte mesterségét, a választott consulok hivatalukat, a kik barátságban éltek, üdvözölték egymást s kölcsönösen ajándékot küldöttek. E napon volt Jánusnak s a Tiberis egy szigetén Aesculapius és Jupiter templomának felszentelési ünnepe. Nem szükség megjegyznem, hogy változtatott alakban mindezek ma is divatoznak a mi újéveinkben. *Februarius kalendáján* szenteltetett fel Juno temploma, isteni tisztelet tartatott Vesta istennőnek s a Capitoliumban Jupiternek áldozati állatot öltek. *Martius kalendája* a nőknek volt szentelve. Vesta templomában új tüzet gyújtottak, a királyi udvarban és az istenek papjai házában a régi borostyánokat újakkal cserélték fel. Ezen volt a római matronák ünnepe, s a salius-i papok, kik 12-ten voltak Mars tiszteletére rendelve, tánczolva járták be Róma

városát, Numa király szent paizsát körülhordozták s Mamurius emlékére vidám énekeket énekeltek. *Aprilis kalendája* Venusnak volt szentelve, a nők myrtusz koszorúval megkoszorúzva fürdöttek meg, a szűzek tömjénnel áldoztak a szerencse istennek, hogy nekik kedvezzen s a megharagudt Venus megengeszteltetett. *Május kalendáján* a házi isteneknek s a jóság istennének tartottak isteni tiszteletet. *Junius kalendája* szerencsétlen nap volt, [*dies nefastus*] minthogy erre régi íróknál semmi nevezetes följegyezve nem volt. *Julius kalendáján* sem volt ünnep, de nevezetessé tette az, hogy Rómában ez volt a költözködés napja. *Augustus kalendáján* a lovag-viadalok s Märs temploma felszentelésének ünnepe. *Szept., okt., november kalendájára* semmit nem jegyeztek fel a régi római írók. *December kalendája* előbb a szerencse istennőjének volt ünnepe, de átvitetett Quintilis [*Julius*] hónapra.

A mik a rómaiak e nagy ünnepeire s a *Nonák és Idusok* után következtek, gyászos napok [*dies atri*] voltak, mert úgy tapasztalták, hogy azokon nem voltak szerencsés harczaik.

A *Nonae* nap márczius, május, julius és október hónapok hetedik napját jelölte, az *Idus* a 15-iket, a többi hónapokban az 5-ik nap volt a *Nonae* s a 13-ik az *Idus*, ezektől elé és visszafelé számítottak a többi napok.

A kalendák e nemzeti és vallásos nagy jelentősége s a Nonák és Idusok szerinti időszámítás némi változtatással átment a kereszténység közé is, mely szintén megünnepelte januarius kalendáját, mint az újév első napját, olykor tulságokba is menve. Szent atyák hagyták írásban, hogy a papok és világiak e napot, pogány szokás szerint, vadak bőrébe és félvad népek szokásakint öltözve, oly illetlen vigalmak közt töltötték; magukat eltorzítva, álarczosan, gyakran nőöltözetben járták körül a templomokat, a karzatokon tiszteletlen énekeket énekeltek, a miképen a rómaiak ülték meg Saturnáliáikat, elannyira, hogy a szent atyáknak és conciliumoknak meg kellett azokat tiltani, sőt e napokra önmegtartóztatást, böjtöt és imát rendeltek, hogy a dobzódás korlátoztassék. A párizsi egyetem theologiai facultása volt az első, mely 1444-ik évi encyclikájában kikelt e szokás ellen s a pogány szertartásokat elítélte, megszüntetésüket kívánta.

Angliában még a XVI. században is fennállott januarius elsőjének ilyformán megünneplése.

Nem csoda, hogy a kereszténység nem vont merev válaszfalat maga és a pogány mult közé. Az emberi természetet ismerték s bölcs volt eljárása azon első keresztény hittérítőknek s az egyházi életet szabályozó szent atyáknak, kik, hogy a régi népek szívét megnyerhessék, a régi intézményekből is sokat átvettek. Évszázadok meggyökerezett szokásait csak lassan lehet az emberiség keblében újakkal kieserélni, kiirtani még későbbben s nehezebben. A tudomány nyomozásai bebizonyították, hogy a keresztény műveltség legtöbb gyökérszála a pogány ó-világba nyulik fel. A javítás és változtatás mindig visszahatást költ s küzdelemmel jár. Nehezen ment Julius Caesar időreformja, nehezen a XIII. Gergely pápáé is; pedig rendeletét a katolikus országok: Francia-, Spanyol-, Portugal és Olaszország már 1582. készséggel fogadták; Lengyelországban Báthori István csak 1586. s némi erőszakkal fogadtatta el az új kalendáriumot; Csehországban 1582., Hollandiában, Dániában, Helvétiában a protestánsok által 1700. Angliában 1752, Svéciában 1753. fogadtatott el; Németországban II. Rudolf 1582. a június 27. birodalmi gyűlésen határozott meg elfogadását, minek alapján 1583. okt. 1. rendeletet bocsátott ki s a r. katolikusok még azon évben alá is vetették magukat; de a protestánsok vonakodván, 1584. jan. 20. másodszor is rendelte s mindezek daczára azok között 1700-ig volt használatban a Julius Caesar-féle kalendárium, s csak miután az új, Weigel, norinbergai csillagász által megigazított s a husvét mikor tartása felett hosszason folyt vita 1770. bevégzetett, fogadta el egész Németország a Gergely-féle kalendáriumot. Oroszország egyedül állott a keresztény népek közt, mely nem fogadta el s ünnepeit és emlékezetes napjait 12 nappal folyvást későbbben számította. A napokban hozták hírét a hirlapok, hogy a vele vallásilag szorosb viszonyban álló Romania kormánya ezen időszámítási különbség elenyésztetését munkába vette, a minek valóban el is jött az ideje.

Nagy és hosszas vita folyt az új kalendárium bevétele miatt Magyarországon és Erdélyben. Bethlen Farkas azt

írja, ¹⁾ hogy ott már 1582. bevétetett, de hogy később kellett lenni, mutatják Báthori Zsigmond fejedelem 1589. és 1591. rendeletei, ²⁾ valamint az is, hogy az ország törvénykönyvében az utóbbi év alatt nincs erről említés, s csak ekkor. szept. 21. Gyula-Fehérvárott hozatott e törvény: »Az új kalendárium ez országba is bevétetett, azért, mivelhogy más szomszéd keresztény országokban is elfogadtatott.« ³⁾ A szászok már 1590. Nagy-Szebenben gyűlést tartván: különösen az adásvevésben s jószágvásárlásban való zürzavar eltávoztatása végett ez értelemben határoztak, de a mellett a régi kalendáriummal is éltek. ⁴⁾ A magyarok és székelyek is hasonlókat tettek. Ennek következtében a fejedelem 1591. jan. 1. az egész országra rendeletet bocsátott ki, hogy azontul minden az új kalendáriummal éljen, mely évben az ki is nyomtatott; ⁵⁾ csak az oláhok idegenkedtek tőle azután is. Ez egyik forrása volt az erdélyi földesurak és jobbágyaik közötti éles surlódásoknak, minthogy a régi kalendárium sok ünnepei az új szerint nem lévén ünnepek s a földesurak azokon urdolgára szorítván őket: ebből örökös viszálykodás s a lelkiismeretek háborgása következett. E nép egyesült és nem egyesült egyházai — az oroszot követve — maig is az ó-kalendáriummal élnek.

Magyarországon is részint a régihez való ragaszkodás, részint a husvét-ünnepeknek mikor tartása miatt a protestánsoknál nagy ellenzésre talált, mely Pozsonyban 1588. tartott országgyűlésen egyenlített ki, mikor az ország KK. és RR. ennek elfogadására birattak. »Bárha az ország KK. és RR. inkább ohajtották volna — így szólnak a 28-ik törvény-cikkben — hogy az annyi év óta használatban volt s szegény és gazdag által czélszerűnek ismert régi kalendárium tovább is megmaradjon, mindazáltal a király ő felsége sürgetésének engedve, nem kívánják ellenezni, hogy jövendőben az új megjavított kalendárium vétessék használatba, de kijelentik, hogy

¹⁾ *Wolffgangi Bethlen, Histor.* [keresdi kiadás] 363. l.

²⁾ *Szeredai, Notitia Cap. Alb.* 230. l.

³⁾ *Approb. Const.* III. r. XIII. czím, 1. czikk.

⁴⁾ *Haner, Hist. Eccl. stb.* 307. l. *Szentiványi, Mart. De Calendario Gregoriano Disp.* stb. 302. l.

⁵⁾ *Benkő József, Transylv. Generalis.* II. 247. l.

azt semmi más okból, mint egyedül a királyi méltóság tekinteteért teszik.«¹⁾

Érdekesebben adja elő e küzdelmet Bod Péter, a múlt század közepéről fennmaradt kézirati egyháztörténetében. »Sok visszavonás támadt — ugymond — 1596. az új kalendárium miatt mindenfelé Erdélyben és Magyarországon. A régi [*Julianus-féle*] kalendáriumbeli hibákat XIII. Gergely pápa tudós férfiak által megigazítottván, mindenki által elfogadtatását rendelte. A protestáns fejedelmek az ágostai gyűlésen elvetették, s a pápa azt mégis kiadatván, ily bullát függesztett elébe: »Egy embernek se legyen szabad ezen parancsunkat megrontani a mindenható Isten fenyegetése s Szent Péter és Pál apostol bosszúval illetése terhe alatt.« A protestánsok nem vették magukra, minthogy a pápa felsőségét nem ismerték el. Lengyelországban is oly nagy háborgás lett e miatt, hogy a midőn Báthori István a danckavárosiaknak elfogadtatását parancsolta, ők egyenesen megmondótták, hogy azt nem cselekszik, a király oly haragra gerjedt, hogy abból következett betegségben meghalt. A magyarországi kk. és rr. is sokáig ellenállottak — így folytatja — az új kalendárium behozásának, s mikor végre elfogadták, kijelentették, hogy nem a pápa, de a király tekinteteért teszik. A protestáns papság ekkor sem nyugodt meg rajta. Az 1591. évi nagy-károlyi zsinaton írásban adván elé okaikat, a borsodi, abaujvári zemplényi, ungvári, ugocsai, bereghyi, szabolcsi, baranyai, pesti, túri, makói, károlyi, máramarosi, érmelléki, nagybányai, szathmári, debreczeni és szilágyi esperességek tiltakoztak ellene, s kijelentették, hogyha szintén azon kalendáriumot követniök kellene is, az vallásuk jogainak csorbitására ne szolgálhasson.«²⁾

Ezekkel egyértelműleg határozott 1583. oct. 18. a szentmiklósi zsinaton a lipői ágostai hitvallású papság is.³⁾ Az odaváló Pongrácz-nemzetség egy őseinek még 1611. is régi kalendárium szerinti feliratu emléket állíttatott.

¹⁾ *Rudolphi II. Regis Decr. IV. art. 28.*

²⁾ Bod Péter, *Magyar-és Erdélyország ekkl. históriája II. köt. III. könyv, XVI. r.*

³⁾ Istvánffy, *Historiar. Lib. 25. 1622-ki kiadás. 355 l.*

Ezekre vonatkozik az 1599. évi 45. t. cz. ama szigora, mely a régi kalendáriummal élést 1000 magyar forint büntetés alatt tiltja meg s az ellene cselekvő papságot ekkléziájából kitétetni parancsolja. »Szükség — így szól az — hogy a megjavított új kalendárium minden honlakostól megtartassék s a régi eltöröltessék. Minthogy pedig az új kalendáriummal élést kiváltképen némely predikátorok kárhoztatják és tiltják: végeztetett, hogy ha az ország közvégzésének ellenszegülő ily predikátorok találtatnak, egyházi jövedelmeiket azonnal és tetteleg veszítsék el. Ha városok és földesurak lesznek ily ellenszegülők, a kik a régi kalendáriumot behozzák és azzal élnek, a királyi felség őket mindannyiszor ezer forinttal büntesse meg.«

Mindezek daczára, a történetnyomozás példákat mutatott fel arra, hogy a régi kalendárium kivételesen több helyen tovább is használatban volt Magyarországon 1641-ig¹⁾, Erdélyben a szászok között s máshol is; Körösbánya még 1701. is azzal élt, a mint vásári kiváltságleveléből látszik, sőt az oláh-ság közt — a mint már láttuk — maig ez van használatban.

Hasonlítsuk össze a történeti előadások érdekes volta s hitelessége czéljából az ó-kori népek különböző korszakbeli kalendáriumi hónapjait. Az emberiség életének s történetének egybefüggő folytonossága mindeniknek ismeretét teszi szükségessé, különben az egyetemes világtörténetnek bizonyos és meghatározott időszakában végbement eseményét nem fogjuk megérteni s igazán élvezni. Olvassuk például a görögök iszonyú tengeri harczeit, Xerxes és Hannibal óriási pusztítását s olykor veszteségeit. Hogy ismerjük meg annak mérvét, ha nem figyelmeztünk arra, hogy e harcokat sokszor ama szélvészese hónapokban vívták, midőn háborgott maga a tenger s a fegyver és habok a vitézséggel és elszántsággal egyiránt befolytak a diadalra vagy vereségre, hogy embervér fosse meg a tengert s örök ragyogásban maradjon fenn Leonidas és a thermopylák emléke.

A syr, szerencsen, örmény, persa kalendáriumokra nézve, melyekre a mi időszámításunkban ritkán van szükség, az olva-

¹⁾ Jankovich Miklós, *Értekezése a kalend. Tudományos Gyűjt. 1833. II. r. 2—23 l.*

sót Pilgram ¹⁾ és az ő nyomán járó Knauz ²⁾ kortani műveire utalva, a többiek ide igtatom.

I. Ó-kori népek hónapnevei.

a) Macedoniai:

- Audynaios ³⁾ = Hadesnek szentelt hónap, gyász hónapja.
 Peritios = határjárás hónapja.
 Distros = bizonyos értelme nincs.
 Xanthikos = Apollónak szentelt hónap.
 Artemisios = Artemis istennőnek szentelt hónap.
 Deutios [*Deisios*] = istenek vendégségének hónapja.
 Panemos = nincs bizonyos értelme.
 Loos = » » »
 Gorpiaios = állami nyilvános lakomák hónapja.
 Hyperberataios = Apollónak szentelt hónap.
 Dios = Zeus Jupiternek szentelt hónap.
 Apillaios [Apellaios] nincs bizonyos értelme.

b) Attikai:

- Gamelion = menyegzői hónap.
 Elaphobolion = Diána vadászatáról vadászat hónapja.
 Munychion = Munychia = Athenae egy tenger felőli részéről.
 Thargelion = a gyümölcsök zsengejének hónapja.
 Skirophorion = (*Scirophorion*) Skieron = umbraculum = baldachinszerű kis építmény, a mi-ben az Acropolisból a templomba nagy pompával vitték a szentséget.
 Hekatombaion = eredete homályos.
 Metageitaion = költözködés hónapja.
 Boedromion = segély hónapja, őszi éjnapenyelőségkor.
 Maimakterion = a szélvészek dühöngéséről s mennydörgésekről.

¹⁾ Antonius Pilgram, *Calendar, Chronologicum mediæ potissimum ævi stb.* 4-o Viennæ MDCCLXXXI. X. XI. XIII. XIV. lapjai.

²⁾ Fennebb idézve van.

³⁾ Forrásomban ó-görög betűkkel lévén írva az a) b) d) alatti hónapnevek, minthogy ma ilyeneket nem használunk, latin betűjegyekkel írtam valamennyit.

- Pyanepsion = Apollónak fött veteménynyel áldozásról.
 Anthesterion = virágzás hónapja.
 Poseideon = Neptun hónapja.

c) Rómaiak:

- Januarius = Janusról, a kezdet, az idő, béke istenéről, némelyek szerint Italia egy ős királyáról.
 Februarius = Februa = engesztelő áldozat, tisztítózási ünnep, engesztelődés hónapja.
 Martius = Mars hadistenről.
 Aprilis = aperio = a föld megengedéséről, tavasz kinyitáról.
 Május = Romulus rendeletéből az öregeknek, Róma senatorainak [*Majores*] szentelt hónap.
 Junius = az ifjabbaknak [*Juniors*] a népnek tiszteletére rendelt hónap, némelyek szerint *Junóról*, mások szerint *Junius Brutusról*.
 Julius = [*Quinctilis*] Julius Caesar emlékezetére.
 Augustus = [*Sextilis*] Octavius Augustus emlékezetére.
 September = a tíz hónapos római év 7-ik hónapja.
 October = » » » » » 8-ik »
 November = » » » » » 9-ik »
 December = » » » » » 10-ik »
- d) Aegyiptomiak. ¹⁾ e) Héber hónapnevek. f) Mohamedán hónapnevek.
Tybi.	Nisan. ²⁾	Moharem.
Mecheir.	Ijar.	Safer.
Ghamenothi.	Suan.	Rebi-ul-ewel.

¹⁾ Az aegyiptomi hónapnevek etymologiai értelme bizonytalan; meghatározása az aegyiptológusok nyomozódásai sikerétől várható.

²⁾ E sora az aegyiptomi, héber és török hónapoknak, nem jelenti azt, hogy találunk a római hónapok sorával, mert például a *Tybi* aegyiptomi hónap a római *Julius*-sai, a héber *Nisan* *Aprilis*-sel esik egyidőre, de forrásomban így volt. Adott esetben egyeztetni s helyesen meghatározni a szaktudósok dolga, jól használni a történetíróké és történetbúvároké.

Pharmuthi.	Thamvs.	Rebi-ul-achir.
Pachen.	Ab.	Dschamasi-ul-evvel.
Pauni.	Elvl.	Dschamasi-ul-achir.
Epiphi.	Thisri.	Redschab.
Mesoré.	Marhesvan.	Schabatir.
Thóth.	Kislev.	Ramazan.
Paophi.	Thebet.	Schawal.
Athir.	Sebat.	Silkide.
Xoiak [<i>Choiac</i>]	Adar.	Silkidsche.

II. Magyar hónapnevek különböző korokban.

a) A legrégebb magyar kalendáriumokban.	b) 1539 és 1835—1840 körül.	c) Ma legszokottabb.
Boldogasszony hava, Szűz Máriáról.	Télelő.	Januárius.
Bőjtelő » a bőjt kezdetéről.	Télutó.	Februárius.
Bőjtmás [<i>másod</i>] hava, a bőjt közepéről.	Tavaszelő.	Márczius.
Szentgyörgy hava	Tavaszhó.	Aprilis.
Pünköstit »	Tavasztutó.	Május.
Szent Iván » Szent Jánosról, az ősi magyarok a János-t Iván-nak mondták.	Nyárelő.	Junius.
Szent Jakab hava Jakab apostolról.	Nyárhó.	Julius.
Kisasszony hava	Nyárutó.	Augustus.
Szent Mihály hava Szent Mihály-arkangyalról.	Őszelő.	September.
Mindszent hava a következő hónap 1-én tartatni szokott Minden-szentek ünnepéről.	Őszhó.	October.
Szent András hava. Az 1466-ik évi kalendáriumban Szent Andorriás hava.	Őszutó.	November.
Karácson hava.	Télelő.	December.

E táblázatok mutatják, hogy a hónapok elnevezései az idők szellemének, a népek természeti és polgári életének, poli-

tikai és vallásos felfogásának bélyegét viselték mindig magukon. Az egyik hősei, királyai, istenei nevével nevezte, a másik a természet és idő folyásáról és foglalkozásairól, harmadik az év egyik-másik szakáról, saját vigalmairól és ünnepeiről, a kereszténység szentjeiről és vértanúiról. Mi is utóbbiak közé tartozunk, bár az egész középkorban a római kalendárium hónapjaival éltünk s a napokat római módon számítottuk. Az újabb korban, sőt a reformáció után is, a r. kath. hónapneveket használtuk; de már legelső nyelvtanirónk, Erdősy János szükségesnek látta s csaknem szemrehányást téve a multtal szemben, sürgette a római hónapnevek magyarul kifejezését, sőt hogy ezt miképen lehetne tenni, javaslatba is hozta.

»Akárki volt — így szól ő nyelvtanában — a ki nálunk a hónapokat elnevezte, tehette volna, hogy azt akár az év részeitől vegye, mindeniknek a maga nevét adva, p. o. a mint most mondjuk: bőjtelőhó, bőjtmáshó = februárius, márczius helyett úgy tehette volna: télelő-, télmás-, télharmadhó stb., tavaszelő-, tavaszmásod-, tavaszharmadhó stb., vagy követhette volna a rómaiak számát, a kikenél minden utóbbi hónap számnál kezdetett. Mondták t. i. Quintilis, Sextilis, September, October stb., szinte így mi is mondhattuk volna: első hó, másod-, harmad-, negyedhó stb. A költőknél a legszebb leírásai vannak a hónapoknak, melyek ezen dolognak tárgyát elegendőleg kifejezték volna, a mit nem restellek ide igtatni.

Januarius = főhó. Így hívják hétfőt, Luna napját, a mi a hét első napja.

Februarius = fagyhó. Ezt némelyek asszu hónap is hívják, mint a következőt fűhegy-hónak.

Martius = fűhegy.

Aprilis = kinyitóhó.

Május = előgyümöleshó. Erről mondják: pünköshti rózsa.

Junius = kaszálóhó.

Julius = hévhó vagy aszalóhó.

Augustus = szőlőérlelő hó.

September = szőlőszedő hó.

October = borvezető hó.

November = borlátogató hó.

Deczember = vigan lakó hó.¹⁾

E reformot lényegesen egyszerűsítve ismét indítványba hozta az 1835—1840-es években, Vajda Péter, a mi azonban általánossá nem lett, s még ma is mindhárom elnevezés használatban van. A protestánsok idegenkednek az elsőtől dogmatikai szempontból, a r. katolikusok a másiktól szokatlanságáért és radicalis jellegeért, a nagyobb rész helyes indokok nélkül használja a mi nemzeti életünkkel, történetünkkel és irodalmunkkal semmi egybeköttetésben nem levő római *januarius*, *februarius* stb. hónapneveket, a mik helyett teljes joggal lehetne is, kellene is elfogadni az 1835—1840 körül tekintélyes írótól s a közönség nagy száma által helyeselt és használt elnevezést, a mi a dolgot elég jól kifejezi s más népek utánzása vadjától megmentene. A mint a napoknak kalendák, nónák és idusok szerinti nehézkes kiszámítása elévült s használatból egészen kiment, helyet adva azok 1 2 3 4 stb. folyó számmal megjelölésének: szintugy elavult s használaton kívülivé tehető a *januarius*, *februarius* stb. római hónap elnevezés is, a mi ellen sokan azon ellenvetést teszik, hogy immár más népek által is el van fogadva.

Az ó-kori népeknél azonban nem a rómaiakéval egyidőben, de más meg más időszakban és hónappal kezdődött az év, más órában a polgári nap és éj, p. o. a héberék éve Mózes és József írásai szerint, a tavaszi éjnap egyenlőségkor vagy az új búzakaralászszal, a mi márcziusnak s még inkább áprilisnek felelt meg, tehát Nisán hónapnak, a mikor ott már a búza zsendült; napjok ellenben esti 6 órákor s tartott más esti 6 óráig; heti ünnepek volt a szombat, míg a rómaiaké és kereszténységé vasárnap; a rómaiak január 1-től számították az évet, azért, mert a nap akkor tért meg délről észak felé, a napot pedig éjféltől éjfélig, s az első, a természeti nap, a Nap istenről [*dies Solis*] az övé volt, a 2-ik *Lunae*, 3-ik *Mars-é*, 4-ik *Mercuriusé*, 5-ik *Jupiteré* [*dies Jovis*], 6-ik *Venusé*, 7-ik *Saturnusé* [*dies Saturni*].

¹⁾ *Joannis Sylvestri: Grammatica Hungarico-Latina. 1539. Kazinczy Ferencz kéziratában 23—28 ll.*

A mohamedánok évének és napjának a rómaiakéval egyezését Josephus Flavius történetiratai igazolják. Az athénaieiek a nyári naptáridőtől számították az új évet s első hónapjuk a Hecatombaion volt, a mi július hónapra esik.

Mi is államlétünk első századában decz. 25-től számítottuk az évet, s egyik estétől a másikig a napot. Az elsőt tanúsítják naptári és krónikai följegyzések és oklevelek, az utolsót a vesperák és egyházi imák estétől, mint a munkától megszűnés időpontjától számítása; csak később fogadtuk el az év kezdetéül január 1-jét s a napra nézve az egyik éjféltől a másikig való számítást.

A hét-elnevezés, egyházi írók szerint, az első keresztények szokásáról szállott ránk is, a kik a husvétot hét napon át ünnepelték s ezért ezek férfiaknak is neveztettek; napjai pedig hétfő, kedd, szerda stb. elnevezést kaptak.

Önként következik ezekből, hogy ha a héber, görög, római napokat és hónapokat nem ismerjük, ki nem keressük és át nem számítjuk, a mieink közül melyik hónapra és napra s azok melyik időszakára esik valamely följegyzett tény, a tévedés kikerülhetlen. Hogyan adja elé például vonzólag és híven a tanár s hogyan fogja fel tisztán az ifjú és olvasó, midőn Plutarchus írja, hogy Nagy Sándor Thebe várost a Mysteriumok idejében pusztította el, ha nem tudja, hogy ez ünnep Boedromion hónap 20-kán tartatott, a mi augustussal egyezik. Ugyanő azt írja Camillus életében, midőn a *dies nefastus*-okról szól, hogy a görögök Tróját Thargelion hónap 24. vették be és rombolták le; ez májusnak felel meg. Sulla életében ismét azt írja, hogy Athenaet márczius kalendáján = elsőjén, [*Kalendis Martiis*] vette be, mely nap Anthesterion hónap kezdetére esik. Appianus [*Bellorum Civilium Lib. II.*] Caesar meggyilkoltatását márcziushó Idusára [*Idus Martias*] teszi, tehát szintén az Anthesterion hónap közepére. Arrianus Nagy Sándorról írt II-ik könyvében azt hagyta emlékezetben, hogy ő Maimakterion hónapban győzte meg Dariust az Issus város melletti átközetben, a mi szeptember hónappal esik össze. Ez az eset a bibliai történetekkel is. A szombat nap, a törvény kiadása Mózes által, az Izrael népének nagy szerencsétlenségei, fogságra jutása s onnan kiszabadulása napjai, Krisztus

születése és szenvedése, az apostolok élete, munkálkodása és üldöztetései stb. mind meghatározott napokon és hónapokban történetül vannak előadva a szentírásban, azok ismerete s a mi időszámításunkhoz alkalmazása nélkül azt érteni lehetetlen. Ha a magyar történetíró — a mint nálunk szokásban van — lefordítja vagy egyszerűen utánmondja a német, angol és francia történetíró műve tartalmát, akkor ezekre természetesen nincs szüksége; de ha maga akarja az eredeti forrásokból megtanulni és előadni a történetet, vagy legalább ellenőrizni azok dolog- és történetfelfogását, — a mit az önbecsérzet tesz kötelességévé — akkor e fáradságos és önálló tudóshoz méltóbb utat kikerülnie nem lehet.

Ez áll a mohamedán népről és történetíróiról is. Ezek a különböző kalendáriumok ismeretének szükséges-voltát igazolják.

Az eltöltött évszázadok és évezredek, a mint a hónapok nevének és eredetének, szintúgy mutatják a kalendáriumok tartalmának is nagy átalakulását és lényeges különbözőzéseit. Egyszerű s kevés a római, bővekek s változatosak a keresztény népek kalendáriumai és ünnepei. Hasonlítsuk össze korukat, nevöket s tartalmukat. A sort a hivatalos egyháziak kezdik meg (*Kalendarium Ecclesiasticum*), mert népiesekről (*vulgare*) a középkorban nincs tudomásunk. A pogány világból kibontakozó kereszténységet az egyház üelte legelsőbben karjaiba, s vezette mintegy kézen fogva mindaddig, míg azt a nyomtatás feltalálása és a reformatio az értelmi felvilágosodás magasabb körébe emelte. Ezek a legelső keresztény századok óta az imakönyvek (*Breviarium*) és *Missale*-k elébe vagy után szoktak köttetni, hogy a papság kánonszerű imáit s a templomi szertartásokat kiszabott időben magára vagy hűveivel teljesíthesse. Ezt tanúsítja irodalomtörténetünk és diplomatikánk úgy, mint csaknem minden európai népé, ezernyi példában mutatván, hogy a királyok nevében költi oklevelek mind az egyházi kalendáriumok ünnepei, a szentek és vértanúk neve s az egyház időszámítása szerint voltak kiállítva a középkor végéig, sőt a reformatio hajnalodásáig.¹⁾ Ezen kalendáriumok kiadási helyei

¹⁾ G. Pray, *De Sig.* 136. 149. II.

a magyar királyság területén: *Tatros, Esztergom, Nagy-Szombat, Kolozsvár, Debreczen, Brassó, Kőszeg, Kassa, Bártfa, Csepreg, Nagyvárád, Tejfalva, Zsolna, Keresztur, Gyula-Féjérvár, Kézsmárk, Pápa, Lőcsé, Pozsony, Komárom, Sopron, Győr, Buda, Nagy-Szeben, Pest Vác, Zágráb*, Ausztriában *Bécs*, Lengyelországban *Krakkó*; nevök, tartalmuk szerint különbözőt; a legelsők: *Calendarium Ecclesiasticum seu Martyrologium, Ephemeris Ecclesiastica, Astronomica, Aesthetico-Politica, Oeconomica, Calendarium Historicum, Chronologicum, Genealogicum, Perpetuum, Vulgare, Titulare Ecclesiasticum, Politicum, Almanach* stb. magyar nyelven: *Cisio, Kalendárium, Judicium, Höllet, Practica, Prognosticon, Almanach, Naptár, Naptár-Zsebkönyv, Nük Naptára, Névkönyv, Czim-és Névtár* s újabb időben a legváltozatosabb nevű és tárgyú naptárak csaknem megszámlálhatlan sokasága.

Egyik főrésze valamennyinek az *időszámítási vagy naptári rész*, másik a külön czél szerinti tárgy-anyag, például a történelem, ebben a korszakok, nagy férfiak, nevezetes események, stb., továbbá a keresztény egyház, irodalom, színészet, gazdaság, kereskedelem, az élcz és humor tarka világa, végre a politikaiak tartalma: az uralkodó-házak, birodalmak, kormányok, nemzetségek, címek, nevek stb.

Czélomra tartozólag példaképen érdekesnek tartom megjegyezni, mily nagy és igaz színekkel festi a történelmi kalendáriumok fontosságát kiadványa előbeszédében egy XVI. századbeli protestans író, Melancthon barátja, Eberus Pál.¹⁾

Fortes creantur fortibus et bonis,
Est in juvenis, est in equis patrum
Virtus, nec inbecillum feroces
Progenerant aquilae columbam. —

Horatius e szép mondatával kezdi azt, s így folytatja: Nemcsak a tudomány édessége vonz, hogy én is erősen szeressem s más sokaktól míveltetni lássam e tudományt, de egy felsőbb végzet teljességét látom benne. Akarja Isten, hogy lássuk e fenséges fényvilágokat: napot és holdat, gondolkoz-

¹⁾ *Calendarium Historicum*, conscriptum a Paulo Ebero Kitthingensi etc. MDLVIX. 4-edrét.

zunk keringésökről s futásuk hatáiról, hogy nevezzük meg az éveket és hónapokat, azért, hogy a rend tanubizonyysága legyen, hogy a világ nem történetesség műve, mely parányokból állott élé, de a legbőlesebb és legfelségesebb építő elmétől alkottatt; hogy az égi lakók és emberi nem előtt ismeretes legyen az idők Ura; hogy visszagondoljunk a dolgok eredetére s a nagy dolgok idejét meghatározni tudjuk. Szomorú lenne az emberiség élete örök sötétségben, s ha a nap, a nappal és éj sorát meg nem mutatná . . . A nap és hold járása az évek, hónapok és napok közeit kijelöli s megkülönbözteti az évszázadokat. Mivé lenne e nélkül a történelem? Bezárt könyv, melyet olvasni nem lehetne, egyiptomi katakombá, melyben nincs világa a látásnak. Adjuk hozzá még a történetek tanúságait, s teljes lesz előttünk a kalendáriumok e fajának képe, egész mérvében tűnik föl haszna . . . . Hathatósan foly be az erkölcsök nemesedésére, valamely társadalom szilárd állására az, ha előttünk látjuk a régi idők nagy történeteit, jeles férfiak s hadvezérek önfeláldozását, életök folyamát s emlékoszlopait; ha olvassuk, mily csekély kezdetből lettek nagyokká nem egyszer az országok, s hogy néha a balszerenese, máskor az uralkodók, legtöbbször maguk a népek bűnös dolyfő, fősvény-sége s pártoskodása miatt hogyan buktak le hatalmuk fényes polezáról virágzó birodalmak. E változások okai és alkalma okvetlen ama gondolatot ébreszti fel bennünk, hogy az isteni gondviselésben és igazságában bizzunk s higyjük el, hogy a bűn az egyént és társadalmat sújtó nagy csapásokkal torolttatik meg, de a polgári erényekben és szép lelki tulajdonokkal bíró nemzet törekvéseit siker s boldog lét követi.

E történelmi kalendárium el volt terjedve egész hazánkban; a magyar nemzeti és erdélyi országos múzeumban 1551—1579 közt több évfolyam van meg belőle; rendkívül becsessé teszik ezeket nemcsak ama fehkölt gondolkozás, mely íróját jellemzi, nemes iránya, melyet ezélul jelölt ki s választékos tartalma, mely szerint úgy a világ eseményeiből, mint kora általános, Magyar- és Erdélyország külön történetéből a legszobbb mozzanatokát év- és hónaponként feljegyezte; de azért is, mert a mint az egyik kiadásban a tiszta lapokon levő kézirati följegyzésekből látszik, a szóban levő példány Báthori István és

Kristóf erdélyi fejedelmek tulajdona volt, s azoknak értékes történelmi jegyzéseit tartotta fenn napjainkra. Itt van bejegyezve 1540-re egyik tiszta lapon a Báthoriak által: »*Johannes, Rex Hungariae, in Civitate Szászsebes moritur hora 7. ante meridiem*»; egy másik fehér lapon pedig Békes Gáspár halála s nyugvó helye e szöveggel: »*M. Dominus Gaspar Békes de Környát moritur Grodnae Ao 1579. postea Corpus Vilnam delatum, in monte Arcis Regiae vicinae Regio Mandato sepellitur.*« Általában e kalendárium évfolyamai a magyar történetírásnak igen becses tényeket és sok emlékezetes dolgot tartottak fenn.

Hazánkban ily irányú történelmi kalendáriumot Kazinczy Ferencz kezdett volt. Leírta t. i. mind a 12 hónap minden napja számát, egy-egy napnak három hüvelknyi tért hagyva, s ezen napokra bejegyezte az ó- és új-kor történeteiből mindazt, a mit méltónak tartott. Bőv följegyzés van főleg Magyarország irodalmi férfairól. Maig kéziratban van kiegészítetlenül.¹⁾ Adatott ki Erdélyben is egy ily című kalendárium, a miről hátrább szölok.

Ideje azonban példával bizonyitnom a római kalendáriumok egyszerűségéről kimondott nézetemet. Megtaláltatott t. i. Rómában a Flaminius consulról nevezett Circusbeli Vallaházban és a Colotesek²⁾ Mars mezőn levő kertében márványra vésvé az ó római kalendárium XII hónapjának külön-külön tartalma. Tizenháromtól tizenhatszögig megy azon emlékezetes dolgok, istenek és istennők ünnepeinek s a gazdaságot folytató polgárok teendőinek sora, melyeket a római nép megtartott. Elég lesz kettőt idéznem, a többiek kevésben térnek el ezektől. *Januarius* és *Augustus* hónapokra szó szerint ezek voltak tudásul és teendőül följegyezve.

¹⁾ Látható a m. tud. akadémia kéziratárában: *Pandectám* I. köt. 51—173. ll.

²⁾ *Colotes* kettő volt Rómában: egy festő, a ki Minerva paizsát készítette, segítve nagy művében Jupitertől; a másik Epicureus-követő philosophus, ki ellen Plutarchus írt. Strabo egy szobrást is említ, a kinek bámulatra méltó Aesculapius-szobrát Boeotia egyik városában tartják.

Januarius.	Augustus.
Januarban van XXXI. nap.	Augustusban van XXXI nap.
Nonae az ötödik napra esik.	Nonae az ötödik napra esik.
A nappal 9 ¹ / ₂ óra.	A nappal 13 ¹ / ₂ óra.
Az éjj 14 ¹ / ₂ óra.	Az éjj 10 ¹ / ₂ óra.
A nap a kos jegyben jár.	A nap az oroszlán jegyben jár.
Védisten Juno.	Védisten Ceres.
Ebben —	Ebben karót kell készíteni.
karót —	Aratás ideje.
kell hegyezni.	Gabna
Tüzi fát } vágni.	és
Nádat } vágni.	búza
Áldozni —	tarlóját el kell égetni.
a házi —	Áldozni a Reménynek.
Isteneknek.	Egészségnek.
	Diánának.
	Vulcanusnak. ¹⁾

Mennyire más tartalmuk, hogyan terjedtek el és alakultak át más meg másképen a keresztény kalendáriumok, egy áttekintésből kitűnik.

1) MENSIS JANUAR.

Dies XXXI.
Non. Quint.
Dies hor. VIII s.
Nox hor. XIII s.
Sol Capricorno.
Tutela Junonis.
Palus
Aquitur.
Salix,
Harundo
Caeditur.
Sacrificant
Diis
Penatibus.

MENSIS AUGUST.

Dies XXXI.
Non. Quint.
Dies hor. XIII s.
Nox hor. X s.
Sol Leone.
Tutela Cereris.
Palus paratur.
Messis
Frumentar.
Item
Triticar.
Stipulae
Incendantur.
Sacrum Spei,
Saluti,
Dianae,
Volcano.

Pauli Eberi. Calendar. Hist. stb. C és C² II.

A legelső keresztény r. kath. kalendárium Kr. u. 325. és 357-ről való. Ez jobbadán az akkor Rómában tiszteletben tartott vértanuk névsora volt = [*Martyrologium*]. A második, szinte 100 évvel későbbi, 440-ről maradt fenn. Ebben is csak kevés keresztény ünnep van sok pogánnyal vegyítve. A harmadik a VII-ik századból való, Párisban 1652. adatott ki, a negyediket — a VIII-ik századból — Leo pápa 1648. tétette közzé. Magyarországon róm. kath. kalendáriumok voltak már a XIII-ik század végén, bizonyíték erre az, a mit a Boldvai-Misekönyv tartott fenn. Veszprémi azt írja orvosokról írt könyvében, hogy Erdélyben Péter nevű tudós [*Petrus de Dacia, Transsylvanus*] az 1300-ik év körül kalendáriumot írt,¹⁾ de ennek kiléte maig sines felfüdüzve. Erdélyi kalendárium az ős korból három ismeretes, egyik, a mi a nagyszebeni ágost. hitvallásnak plebániája könyvtárában van, de a mely 1394-ből való;²⁾ második Fabricius Károly képviselő birtokában s szintén a XIV. századból való, bárha első lapjára XV. századi írásmóddal van ez bejegyezve: *Segesvári könyv*;³⁾ harmadik a XV. század közepéről való, a nagyszebeni ágost. hitv. gymnasiauma könyvtárában. A XIV. XV. századbeli Breviariumokhoz és Missalékhoz kötve már több évi kalendárium ismeretes. Nagy értékű e tekintetben Knauz említett műve, mely új nyomozások alapján naptár-irodalmunkat egészen új ismeretekkel és adatokkal gazdagította. Mint Szabó Károly a hazai összes nyilvános és magán-könyvtárakból legrégebb magyar irodalmunkat mintegy megteremtette: úgy Knauz a magyarországi püspökségek, káptalanok és konventek s más tudományos intézetek gyűjteményeit czéljára felhasználva, ősrégi naptár-irodalmunkat a feledés és nem ismertetés sötétéből mondhatni föltámasztotta. Ő a —

XIII. századból két naptárt ismertetett meg [1. 2. sz.]

XIV. > tizennégyet [3—17. sz.]

XV. > huszonhatet [18—34. 36—43. és a. b. c. j. betűk alatt].

¹⁾ *Biograph. Medicorum* Cent. 1. 50. l.

²⁾ *Knauz N.* idézett műve 119. l.

³⁾ > > > > > >

XVI. századból tizenötöt [35. 44—60. és c. h. k- r. betűk alatt].¹⁾

Ötvennél löbbet tett közbirtokká, közülök 35 kéziratot, a kalendárium-irodalom renaissance korából is néhány igen nevezetést.

Itt van helye méltatnom Mátray felfödözéseit is. Ő a Tatrasi [1466-ból való] evangéliumos könyvbeli kalendáriumot említett értekezésében már érinti, a Batthyány Boldizsár-féle 1489. évi Miscskönyv 3—14. lapjain levő, magyarul szerkesztett kalendáriumot pedig részletesen ismerteti;²⁾ valamint Toldynak ugyanott 1380—1420-tól kezdődőleg 1596-ig terjedő időről, a 37-ik laptól 40-ig idézett kalendáriumokat tárgyzó tanuságos ismertetését, a melyek őshajdankori nemzeti irodalmunkra új világot derítnek.

Köztudomású, hogy a r. kath. egyház feje, a pápa, küldötte ki eleinte minden országba az egyházi kalendáriumokat, melyek a földolokban mind egyeztek, de a részletekben az illető országok polgári és vallási viszonyaihoz alkalmaztattak. Így a magyarországi püspökségekben használt kalendáriumokban a magyar szentek, vértanuk, magyar ünnepek csak az első magyar századokban nincsenek meg, míg t. i. ezek föl nem vétettek, azontúl mindig megtartják helyüket. A magyar királyság megalapításakor az egyház oly benső egybekötöttségben volt az állammal, hogy Szent László korában törvény határozta meg a szentek és ünnepek számát *s* nevét, *s* a honlakosok köteleztettek azok megtartására.³⁾ Hogy az ily országgyűlés *zsinat*-nak is neveztetett, a dolog lényegén nem változtat.

Hogy a mai és hajdankori magyar kalendáriumokról tisztább képzetünk legyen, ide igtatom az 1466-ki legrégebb- és legteljesebbnek január hónapját. Alakja és tartalma ime ez:

¹⁾ *Kvauz* N. idézett műve 129. l.

²⁾ *Magyar Akad. Értesítő* 1853, I. füz. 27—28. ll.

³⁾ I. *Végzeménye*, 38. cikke magyarra fordítva: *A szentek tiszteltéről*. Krisztus urunk születése. Sz. István vértanu. Sz. János evangélista. Az ártatlan szentek [*Aprószentek*]. Krisztus környülmétöltése. Vízkereszt. Mária megtisztulása. Husvét négy napja. Sz. György vértanu. Filep és Jakab. Kereszt feltalálása. Urunk menybemenetele vagy Pünköszt négy napja. Keresztelő Sz. János. Péter és Pál apostol. Sz. Jakab. Sz. Lőrincz. Mária fogantatása. Sz. István király. Sz. Bertalan. Mária születése.

Januáriusnak vagyon XXXI napja.
A hód ke [digh] XXX.

Arany szám.	Vasár: nap je- 1015 betű	Római hó- napszámítás, kalendák, nónák, id- eok szerint.	<i>Szentek és ünnepek neve.</i>
			Urunk környekezete napja.
			Sz. István protomartyr octávája.
			Sz. János apostol.
			Aprószentek octávája.
			Severini püspök, Vigilia X. böjt.
			Vízkereszt napja.
			Luciani pap.
			Herhardi püspök.
			Juliani, basilcabeli.
			Remete Szent Pál.
			Felix eductio. Krisztusnak kietlenből kijozása.
			Ciricý martyr.
			Vízkereszt octávája.
			Felix martir.
			Maurus apát.
			Marcellus pápa és martyr.
			Sz. Antal halála napja.
			Prisca szüz és martyr.
			Mária Magdolna és Mártia napja.

Kereszt felmagasztaltatása. Sz. Máthé apost. és evang. Sz. Gotthárd püspök. Sz. Mihály arkangyal. Sz. Simon és Juda. Mindenszentek. Sz. Imre herceg. Sz. Márton. Sz. András. Sz. Miklós. Sz. Tamás apost. Ezekon kívül minden egyház a maga védszentét tisztelni köteles.

Ezek közül már ma nem ünnepek: Sz. János evang. Aprószentek. Sz. György. Filep és Jakab. Keresztfeltal. Kereszt. Sz. János. Sz. Jakab. Sz. Lőrincz. Sz. Bertalan. Keresztfelmagaszt. Sz. Máthé. Gotthárd. Sz. Mihály arkangyal. [A Szent Mihály nap az *untdáriusoknál* ünnep, az évi áldások elvételéért szentelik, a reformátusoknál (Erdélyben) ennek megfelelő ünnep az új búzakenyér megszentelési ünnepe]. Simon és Juda. Sz. Imre. Sz. Márton. Sz. András. Sz. Miklós. Sz. Tamás. Husvét és pünköszt 3. 4. napja, melyek mind köznapokká lettek; ellenben később és a legujabb időben is új ünnepek és szentek keletkeztek. Így p. o. Sz. László, Sz. Erzsébet, ünneppé lett Sárlos Boldogasszony- és Gyümölesoltó Boldogasszonynap stb.

Arany szám.	Vásár-nap je-lőlő betű	Római hó-naperámítás, kalendák, nómák, idu-cok szerint.	Fábián és Sebestyén martyr. Annos szűz martyr. Vinceze martyr. Emerencia szűz és martyr. Timotheus apostol. Sz. Pál megfordulása napja. Polycarpus püspök. János püspök és confessor halála. Sz. Annos octávája és szüze. Valerius püspök. Ameni martyr. Julius pap és confessor.
-------------	------------------------	---	--

Februarius napjait szintén szentek, vértanúk, püspökök, apátok és szűzek nevei töltik be; márcziust ezeken kívül: szentelt vitéz, pápa, király, hitvalló stb., áprilist szintén ezek és egy diaconus; júniusban eléjő Medard pap; a továbbiakat apostolok s az egyház nagy embereinek születése, szenvedése, halála, emlékezete stb. ¹⁾ Jellemző, hogy a hónapok nevei; a szentek és ünnepek többnyire tösgyökeresen vannak magyarul kifejezve. Adrianus = Adorján, Andreas = Andoriás, Gerhardus = Gellért, Helena = Hona, Scholastica = Kolos; az ünnepnevek közül: Circumcisio Domini = Urunk környékezete napja, eductio Domini de Aegypto = Krisztusnak kietlenből kihozása, Petri ad Vincula = Szent Péter vasa szakadatja, CC. Innocentium = Aprószentek ²⁾ napja stb. a mi nyelvünknek nemzeti és választott királyaink korában az egyházban és népeletben is elterjedve fennlétét mutatja.

Nézzünk át egy 18 évvel későbbi, MCCCCLXXXIV. évből valót. Ennek is kevés módosulással ugyanaz külalakja s tartalmában csak egy-két más szent neve okoz változást.

¹⁾ Régi Magyar Nyelvmélekek. III. köt.

²⁾ Herodes által Jézus születésekor Bethlehembben megöletett ártatlan kisdédek emlékünepe.

MCCCCLXXXIV-ik évi kalendárium az esztergomi egyház számára.

Az esztendőben van XII hónap, LII hét, 1 nap s az egész évben CCCLV nap és hat óra.

Tovább ez áll: Januarius áll XXX naphól, a hold XXX. Ebben is a négy első nap az, a mi az előbbiben.

Az 5. napra ez van bejegyezve: Vigilia.

A 7. » Hilarius hitvalló.

» 8. napról Herhardi püspök ki van hagyva.

» 10. napra: Julianus és Basilisea vértanuk.

» 11. » Gergely püspök és hitvalló.

» 12. » Arcadius és Czirjék vértanuk;

» 21. » Ágnes szűz és vértanu.

» 27. » Julianus püspök.

» 28. » Második Ágnes szűz.

» 30. » Adalgundis szűz.

» 31. » Julius pap és hitvalló. ¹⁾

Ezt Pray latinul közölte e század elején, de ugyanakkor egy 1501. évi kalendáriumot is kiadott, melyben az éj és nap óratartama is ki van fejezve, valamint a Vigiliák, tavasz és tél kezdete stb. Jellemző az, hogy minden nap után nincs szent név vagy ünnep, a mi igazolja a szentek és ünnepek koronként és országonként változását, növekedését és apadását. Más szentek és ünnepek voltak Prágában és mások Esztergomban, a római katolikus és keleti egyházban stb.

E korszakból még egy 1480. évi latin Missale Szent István és Szent László királyainkat illető Sequentiáiról kell megemlékezni. Az elsőről így ír a szent dal költője: »Örvendjen Pannonia! királya szívvvel, szóval s lélekben adja meg Istennek, a mi övé, s elutasítja a bálványozást; mint Salamon, templomokat épít, megajándékozza, a kereszteteket és oltárokat gyöngyökkel s koronával teszi ékessé; az egyház igazgatására tanult, a hívek erősítésére igaz és jámbor férfiakat tart, a kik országában hirdetik Krisztust, a hívők serge megkeresztelke-

¹⁾ Syntagma Historicum de Sigillis. Budaë. 1805. 136—137. II.

dik, s a keresztény tudomány egész Pannoniában terjed... «
Szent Lászlóról szintily jellemzően ír: »A hitvallók dicsőítik a királyt, a királyok örvendenek, hogy általa földi jókat nyerhetnek; dicsőenkként énekeljük hozzá valamennyien: Századunk gyöngye, üdvözítő reménye! Mily szerencsés s mint ragyog a té neved által Várad oltára! Birva őt, ellensége fegyverétől, sem betörésétől nem retteg Magyarország! Általa több nemzetet típort már el a magyar hatalom. Ellenét megölte s győztesként tért vissza harcaiból, egy magyar ezer barbárt szalasztott meg. Királyok dicső nemzedéke! Magyarok üdve, köszöntünk! Nem ragyogott fel többé ily fény sem királyok véréből, sem magvából!« 1)

(De Sancto Stephano Rege.

Corde, voce, mente pura
Solvens Deo laudis jura,
Idolorum spreta cura —
Laetare Pannonia.

Hic adinstar Salamonis
Struit templa, dñat donis,
Ornat gemmis et coronis
Cruces et altaria.

Ad regendum hic praelatos
Viros ponit literatos,
Justos, pios et probatos
Ad robur fideliū.

Per hunc Christus praedicatur,
Turba credens baptisatur.
Fides Christi dilatatur
In tota Pannonia.

De Sancto Ladislao Rege.

Confessores Regem laudent,
Per quem Reges sibi gaudent
Vitae dari munera.

Quem precamur laudantes singuli,
Gemma Regum totius Seculi
Et Spes salutifera.

Quam felix, quam praeclara
Varadini fulget ara
Tuo claro nomine.

Per quem neque gladium,
Nec incursus hostium
Trepidat Hungaria.

Per hunc gentes universas
Hungarorum iam perversas
Novimus imperio....

Hostem caedit, victor redit,
Barbarorum, Hungarorum
Unus, fugat milia.

Regum genus triumphale,
Hungarorum Salus, vale!
Non refulsit jubar tale

Regum flore, germine.....

Impressum Veronae, vigesima septima Augusti. M. C. C. C. C. Octogesimo.

E dalok rhythmusa, a bennök levő igaz érzés, mély vallásos kedély és nemzeti hangulat mutatja, hogy azok oly időből valók, midőn még zenithjén állott a magyar trón dicsősége s szerzőjük kétségkívül magyar. Az apostoli és királyi erények ez emlékei négyszáz év szürkületén át mint valódi dicsőhymusz szavai tűnnek fel, a vallásos érzellemmel nemzeti nagyság remniscentiája egyesül, a mi nem csak az egyház s a két nagy király dicsősége, de a nemzeté is, s a történetíró köteles ezeket későbbi korok előítéletétől mentten, mint leghitelesb adatokat figyelemre méltatni s e fényes tetteket valódi színökben hagyni a következő századokra. Én ezeket olvasva, érzem a vallás szívére tett szelid hatását; de lelkemet a nemzeti önértzet büszkévé teszi, s örvendek, hogy e világtörténeti férfiak Magyarországnak, a mi hazánk királyai s buzgó törekvéseik által a keresztény emberiségnek egy hős nemzetet hódítottak meg.

Mindezen kalendáriumoknak azonban előttem főfontosságot a bennök levő történetek és politikai följegyzések adnak. A kik ezeket megvették vagy állásuknál fogva birták, az akkori civilizatio képviselői levén: az üres lapokra tett följegyzéseik gyakran igen nagy becsűek. Ezekben volt följegyezve, hogy Imre herczeg 1030. szept. 2-án halt meg, novemb. 5-én avattatott szentté s így lett neve ünnepnappá; hogy sz. István király 1038. aug. 15-én halt meg, szentté avattatott 1038. aug. 20-án, azért van e nap az ő ünnepének szentelve s nevök a XII—XV. századi kalendáriumokban folyvást benne van; hogy sz. László király 1095. jun. 27-én halt meg, szentté avattatott jul. 30-án, neve ünnepe jun. 27-ke, de a régi Martyrologiumokban nem jó elé, hanem csak a XV. századi magyarországi kalendáriumokban; hogy ő a magyaroknak oly szeretett királya volt, hogy halálakor három évig gyászolták és szakállukat megnövelték, zene és táncz ez időben közöttük nem volt. A Boldvai Miscelvényben sok meghalt neve van följegyezve. Abból lett bizonyossá, hogy Kálmán király 1097. koronáztatott meg, valamint öse Álmos is, s hogy Kupán kun püspököt a kunok 1100-ban ölték meg. E codex I. Geyza királyt »nagy«-nak, Salamont »Sámson«-nak jellemzi. Pray őskori kalendárium-irodalmi bő ismeretét szerencsésen használta fel *Annales*-ei megírásánál; az általa kiadott 1501. évi kalendáriumban Nagy Lajos

halála napja van följegyezve; egy XIV. századi esztergomi Breviarium Naptár-részében két érsek halála, egy Kar-könyvben több érseké s egy kanonoké, egy harmadikban Esztergom városát illető sok érdekes adat sat. sat. S ezek még csak mind azokból tüntek ki, a melyeket egyik-másik kutatónk átvizsgált. Hát ha valamennyit tanulmányoznunk s a szerteszt lappangókat központi tudományos intézeteinkbe összegyűjtenünk sikerülne, mennyi kincs felfödözésére lehetne kilátásunk. Általában elmondható, hogy őskori, valamint a közelebbi századi történeteink s politikai életünk megírásának bő és gyakran leghitelesebb adatforrása kalendárium-irodalmunk.

Csaknem 80 évvel később, 1538. Székely István egészen magyar nyelven írt, úgynevezett népies [*vulgare*] kalendáriumot adott ki, inkább a gyermekek és nép számára, a lengyel tudósoktól véve át úgy a naptári részt, mint egyéb tartalmát. Ez igen nagy haladás volt a kalendárium-irodalomban. Érdekes előszavában szólját s indokait így adja elé. »Mikoron minden nemzetet látnék, hogy az ő nyelvén kalendáriumot szerzene, kiből az esztendőnek ünnepeit megtudhatná, igen jónak vélem én is, hogy a magyar nyelvre a kalendáriumot fordítsam, kiből megtudhatnák a gyermekek nem csak az ünnepeket, hanem hány hét lenne minden esztendőben, az húshagyót, mely nap lenne meg az ujság, hány órán támadna fel minden napra az nap, mikor kezdődnék a tavasz, nyár, ősz, tél; kibé ennek felette becsináltam a magyar **Cisio**-t, hogy könyv nélkül is az ünnepeket megvethetnék,¹⁾ kivél vélem, hogy valamit használnok a magyarul olvasó gyermekeknek, kit jó néven ha veendek, többre és nagyobbra igyekezünk.²⁾

A kalendáriumnak két része van: *naptári* és *oktató* vagy *olvasó* rész. Az elsőben a XII hónap így van adva. Legelő az arany szám vagy holdeyclus, azután a vasárnapot jelező betűk, utána a hónap 29—30—31 napja, még tovább egy pár tréfás mondat szótagonként lefelé írva, úgy, hogy minden napra egy szótag jusson,³⁾ azon túl néhány szentnek neve, az illető

¹⁾ Kártyát, szerencsét vetni hasonlatára.

²⁾ *Erd. Muzem Évkönyvei*. V. köt. 1868—1873. 35—36. II.

³⁾ A latin *Cisio*-kban e hexameter ad felvilágosítást:

Syllaba quæque diem, duo versus dant tibi mensem.

égi jegy, mely alatt a nap forog, a nap kelte és leenyészte, az évszakok kezdete, legalól egy pár vers a gazda azon hónap teendőiről, életmódjáról, egészsége fentartásáról, örömeiről sat. amint ez már a Boldvai Miskönyvben is a római kalendárium mintájára benne volt, s terjedelmes egészségi rendszabályokat közölt: hogy éljen az ember? mennyi bort igyék? mely hónapban feredjék s vágasson eret sat.?

Ime a két hónap kalendáriumi alakja:

Pünköst hava.

Van XXXI napja.

1	Pi	Szent Filep, szent Jakab.
2	lep	
3	kér	Szent kereszt.
4	di	
5	Got	Szent Gothárd.
6	Já	Szent János.
7	nóst	
8	Sza	Szent Szaniszló.
9	nisz	
10	ló	Gemini.
11	ko	Kettős.
12	szo	
13	rut	
14	ad	
15	So	Szent Sofia.
16	fi	
17	nak	
18	zöld	
19	i	Nap támad 5 [<i>órák</i>].
20	ret = r-t . . .	Enyészik 8.
21	föz	
22	I	Szent Ilona.
23	lo	
24	na	
25	Or	Szent Orbán.
26	bán	Nyár.

27 nak

Jegyzés. Itt közben még az égi jegyek is adva vannak.

28 sé

29 rel

30 mé

31 re

A hónap alatt ez oktató mondat van:

*Úgarat szánt Pünköszt hava buza termésért,
Szőlőt kapál nagy munkával jó bor italdéért.*

A másik hónap egész alakja ez:

Karácson hava.

Arany szám.	Vasárnap jelölő betű	Napok sora.	Napja vagyon XXXI.
13	f	1	Na
2	g	2	gyon
	A	3	sir
10	b	4	Bar Szent Borbára.
	c	5	ba
18	d	6	Mik Szent Miklós.
7	e	7	lós
	f	8	Má Bodog asszony napja.
15	g	9	ri Nap támad 8.
4	A	10	a Enyészik 4.
	b	11	mon
12	c	12	djad Capricornu.
1	d	13	lu Szent Lucza.
	e	14	cza Naptérés.
9	f	15	nak
	g	16	hir
17	A	17	des
6	b	18	sen
	c	19	jo
14	d	20	hirt
3	e	21	Ta Szent Tamás.
	f	22	más
11	g	23	nak

	A	23	nagy	
19	b	24	Kar . .	Karácson napja.
8	c	25	Ist. . .	Szent István.
	d	27	Ján . .	Szent János.
16	e	28	Ap . .	Apró szentek.
5	f	29	Ta	
	g	30	más	
20	A	31	Sil . .	Szent Sylvester.

Jegyzés. Itt közben-közben meg vannak az égi jegyek.

*Karácson hava agyon veret kövér dísznókat,
És beszózza a szalonnáját jövőndő nyárra.*

A többi hónapok is így vannak fölveve, s mintha csak fejezetek volnának, megszakítás nélkül következnek egymás után.

A kalendárium *második* vagy olvasó-részében első czikk az úgynevezett *Cisio János*. Ez, a XII hónap napjai után szótagonként nyomtatott, néhol komoly, máshol tréfás mondatok és versalakú töredékek összege egymás végtében kinyomatva, azon czélból, hogy a papok, gyermekek és nép az ünnepnapokra és szentek neveire inkább megemlékezzenek. A *pünköszt hó* és *karácson hó* ez alakban voltak beiktatva.

Pünköszt hava.

Filep kérdi Got Jánost, Szaniszló koszorut ad Sofinak.
Zöld irat főz Ilona Orbánnak sérelmére.

Karácson hava.

Nagyon sir Barba Miklós, Mária, mondjad Luczának,
Hirdessen jó hirt Tamásnak.
Nagy Kar Ist Jan Ap Tamás Sil.

Tehát az annyiszor s oly tudósi türelmetlenséggel emlegetett, könyvtárakban és gyűjteményekben annyit keresett s oly nagy érdeklődéssel tanulmányozott *Cisio* nem volt egyéb, mint az év XII hónapjába felvett szentekre s ünnepeikre irt 24 verses mondat, ezt hívták így latin, német s magyar nyelven.

Egyi elég annak igazolására, hogy a magyar *Cisio*-írókat ezen külföldi példák vitték hasonló értelmetlenségek utánzására, a minek tanulmányozása nálunk két okból nehezebb, mint más népeknél, *először*, mert többnyire elveszték a régibb kalendáriumok, melyekben ezen ünnepező mondatok a hónapok napjai után is föl voltak jegyezve, *másodszor* mert a különböző hónapokra írt ezen mondatok egymással egészen összeirattak s így maga az önálló *Cisio*-rész némely kifejezése egészen érthetetlen.

Nálunk a *Cisio*-król tüzetesen Mátray Gábor ¹⁾, Szabó Károly ²⁾ és Heinrich Gusztáv ³⁾ írt, utóbbi legkimerítőbben s 23 latin, 12 német, 1 eszék és több magyar *Cisio*-ról szólva; legrégebbinek mondja ⁴⁾ a Peer-codexben levőt és a Székely István zsoltárai mellett közzétett 1548-belit, a mit már 1538-ki kalendáriumában is láthatunk; Heinrich említi ugyan, ⁵⁾ hogy Toldy Magyar Nemzeti Irodalomtörténet-ében egy 1462-ki deák Codexben levő magyar *Cisio*-ról is szólt, a mi a magyar tud. Akadémia könyvtárában van; de ez — úgy mond — eddigelé nem találtatott meg. Nekem kévéssel ezelőtt kéziratári munkálkodásom közben egy convolutumban kezembe akadt ily című kézirat: »Nagy-Enyedi töredék a XV-ik század elejéről. Kalendárium, a Szentek nevei kezdetével.« ⁶⁾ Ezen kézirat 4-rétű levélnyi szalmapapírra levett hasonmás, féloldalt tölt be, melyen elől áll másfél 4-rét lapon egy másolata s alatta e jegyzés: *Lemásolta Frankenburg Adolf ápril 21. 1837.*; a hasonmás után pedig Döbrenteynek szintén másfél kis 8-drét lapon levő ily című másolata: »XV-ik század elejéről való magyar Msptum a nagy-enyedi Bibliothekában. Kivéve ifju Kovachich Diariumából. A három egymással egyező darab egybe van ragasztva. Honnan írta le Frankenburg, nem mondja meg. Döbrentey Enyedre utal s minthogy Toldy a Magyar Akadémiai Értesítő 1853. évi január-márcziusi folyamában a 28. lapon ezt írja: Ide tartozik [érti a *Cisio*-t] két csonka neves kalendárium, melyek egyike egy 1462-ki *enyedi deák Codexben*

¹⁾ Új M. Muzéum, 1853. II. köt. 177—188. II. ²⁾ Régi M. Könyvtár. C betű rendén. ³⁾ Egyetemes Philologiai Közöny, III. köt. 537—554. II. ⁴⁾ U. o. 1880-ik évfolyam 253. I. ⁵⁾ Ugyanott 247. I. ⁶⁾ M. Codex. 4-drét 115. sz.

van, hártýára írva, másika pedig a Peer-Codexben sat.« látható, azt gondolom, hogy az Irodalomtörténetében említett 1462-ki *deák Codex* és az itt érintett *enyedi deák Codex* egy és ugyanaz, mely ma nem a szóban levő *deák Codexben* van, de épen az, mit én most irtam le, a mit alább szó szerint közlök. Ennek nincs czime, elkezdődik a legelső szón: *Kys karachontól sat. s megszakitás nélkül megy a végső sorig: »ia ap Tamás Sil.«* Én láttam, hogy ez *Cisio* s hogy betűinek jellege valóban a XV-ik század elejére, vagy a XIV-ik végére mutat. Kijelöltem mind a XII hónap versforma mondatait külön-külön, minden sort megtartva, oly módon, hogy a hol egy hónap verszaka megszűnik, a másiké egy sor térköz után ép azon pontnál kezdődjék.

Íme az eredeti hasonmás hónapokra osztva s a szentek és ünnepek nevével kiegészítve.

Januarius.

Kys karachontól ¹⁾ kereszteth vyz ²⁾ leywth Pal remethe ³⁾
minth nagh dysz Antaltól ⁴⁾ fab ⁵⁾ annos ⁶⁾ kezben
Pal fordola fenesseghen ⁷⁾.

Februarius. Mar balas ⁸⁾ ag

dorothianal ⁹⁾ koloskenth ¹⁰⁾ iar Balinth ¹¹⁾ varnal
Nylon nyere peter ¹²⁾ matias ¹³⁾ apostolla tewe
Kessas.

Martius. Chodalom ha meuel Gheregél ¹⁴⁾ serth
mire therem ez ylben perth | Ogh vegh ma
kentol

Aprilis. yrgalmad hallam amburostol | ¹⁵⁾
Wagh angaltol idvezleteth nekéuk otalm
felél weteth | Al ¹⁶⁾ gergh ¹⁷⁾ mark ¹⁸⁾ yew zeld
Bwzaual

¹⁾ Kis-karácson, jan. 1. ²⁾ Vízkereszt, jan. 6. ³⁾ Remete Pál, jan. 10. ⁴⁾ Antal apát, jan. 17. ⁵⁾ Fabián és Sebestyén, jan. 20. ⁶⁾ Annos — Angelit szűz v. Ágnes, jan. 21. ⁷⁾ Pál fordulása, jan. 25. ⁸⁾ Balázs, febr. 3. ⁹⁾ Dorottya, febr. 6. ¹⁰⁾ Kolos szűz, febr. 10. ¹¹⁾ Bálint, febr. 14. ¹²⁾ Cathedra Petri, febr. 22. ¹³⁾ Mátyás, febr. 24. ¹⁴⁾ Gergely 12. ¹⁵⁾ Ambrus ápr. 4. ¹⁶⁾ Albert 23. ¹⁷⁾ Szent György 24. ¹⁸⁾ Márk evangelista 25.

Május. philep ¹⁾ kerezth ²⁾ zenth ianos ³⁾
Zolgalatra magam adam mo neked Kemen
ilodam ⁴⁾ / Orban papat ⁵⁾ warya petror ⁶⁾

Junius.

Ky nem herel haborosagnak / Zenth
Borrobas ⁷⁾ Vid ⁸⁾ latwan mondam zyletek
Zenth ywan ⁹⁾ Jam ¹⁰⁾ lazlo ¹¹⁾ peth pal ¹²⁾ yec mari ben

Julius.

Kenyr pilw lapath ben ¹³⁾ Wed marghit ¹⁴⁾
apa zouitra ilies ¹⁵⁾ magdalena ¹⁶⁾ ur anna ¹⁷⁾
Vas Lasz ¹⁸⁾

Augustus. szakat peter ¹⁹⁾ istuan ¹⁹⁾ damokos ²⁰⁾
Szola lerinch ²¹⁾ Claranak ²²⁾ zyz ma ²³⁾ magar
Istuan ²⁴⁾ hyua Bartat ²⁵⁾ erus ag ²⁶⁾ yminth

September.

Zenth eg ²⁷⁾ embre ²⁸⁾ zyzesseguel maria ²⁹⁾ szyled
Zenth keresztet ³⁰⁾ lompert ³¹⁾ wermet mate ³²⁾
Asa ghelert ³³⁾ es kozma ³⁴⁾ mihal ³⁶⁾ tarsa

October.

am neked Dienes ³⁵⁾ bach Budan zal ganal ³⁹⁾ lu
kach ⁴⁰⁾ / Wed orsolat ⁴¹⁾ vitez ⁴²⁾ demet ⁴³⁾ szymont ⁴⁴⁾
hagyuk

1) Illep Jakab máj. 1. 2) Kereszt feltalálása 3. 3) Joannes ante portam 6. 4) Helena = Iona 22. 5) Orbán pápa 25. 6) Petronella 31. 7) Barnabás jun. 11. 8) Vida 15. 9) Ker. Sz. János 24. 10) János és Pál 26. 11) 27. 12) Péter és Pál apost. 29. 13) Benedek jul. 11. 14) Margit 13. 15) Ilyés próféta 20. 16) Magdolna Mária 22. 17) Anna 26. 18) László 30. 19) Vincula Petri aug. 1. 20) István pápa 3. 21) Domokos 5. 22) Lőrincz martyr 10. 23) Klára 12. 24) Szűz Mária = Assumptio 15. 25) István 20. 26) Bartolomeus aug. 24. 27) Ágoston 28. 28) Szent Egyed sept. 1. 29) Embre [*Depositio Emerici Ducis*]. 30) Mária születése = Kiszasszony 8. 31) Szent kereszt felemelése 14. 32) Lambert 17. 33) Máté [*apostol*] 21. 34) Szent Gellért vagy Gellért remete 24. 35) Kozma [*Demján*] 27. 36) Mihály arkangyal 29. 37) Ferencz oct. 4. 38) Dénes 9. 39) Szent Gál 16. 40) Lukács evang. 18. 41) Orsolya 21. az 1572-ki magyar naptárban és az 1632-ki fali kalendáriumban. 42) Vitályos 24. 43) Demeter 26. 44) Simon Judás 28.

November. menszenth ¹⁾ kemen / Imre ²⁾ wrnak
hoz Bört marion ³⁾, Berech ⁴⁾ lata mikent eles
forras kele ⁵⁾ katlen ⁶⁾ it ados andorias ⁷⁾

December.

borbar ⁸⁾ miclos ⁹⁾ Maria ¹⁰⁾ mongyad lucianak ¹¹⁾
Hyrdessen yo hirt tamasnak ¹²⁾ nag kar ¹³⁾ ist ¹⁴⁾
il ¹⁵⁾ ap ¹⁶⁾ tamas ¹⁷⁾ sil. ¹⁸⁾

Mai helyesírással:

Januárius. Kis-karácsontól ¹⁹⁾ keresztet viz ²⁰⁾ lött Pál Remete,
mint nagy disz Antaltól, Fáb Annos ²¹⁾ közben
Pál fordula fényességben.

Februárius.

Már Balázs agg

Dorottyanál Kolosként jár Bálint várnál,
Nyilon nyere Péter, Mátyás, apostollá teve
kessas ²²⁾

Márczius.

Csudáalom, ha mivel ²³⁾ Gergely sert,
Mire teszen az ylben ²⁴⁾ szert, Ogh vegh ²⁵⁾ Mária
kéntől,

Április.

irgalmad hallom Ambrustól,
Vagy angyaltól, idvezletet nekünk oltalm

1) Minden szentek nov. 1. 2) Imre herezeg 5. 3) Márton [*pápa*] 10. 4) Bereczk [*Szent Bereczk*] 13. 5) Kelemen 23. 6) Kata 25. 7) Andoriás = András apostol 30. 8) Borbára decz. 4. 9) 6. 10) Mária boldogasszony fogadása 8. 11) Lucea 13. 12) Tamás apostol 21. 13) Nagy-karácson 25. 14) István mártyr 26. 15) János evang. 27. 16) Aprószentek napja 28. 17) Tamás püspök 29. 18) Sylvester pápa decz. 31. 19) Kis-karácson = újév. 20) Vízkereszt helyett. 21) Annos = Ágnes. A Pray által kiadott 1484. évi kalendáriumban 21-re van téve: Agnetis virginis et martyris; 28-kára: Secundae Agnetis virginis; az 1466-ki tatrosi codexben 21-kére: Annos szűz ésmartyr; 28-kára: Szent Annos octavaja. Vajjon nem valószínű-e, hogy a kettő egy? 22) E szó értelme előttem ismeretlen.

23) *Heinrich* egyet. tanár nevel-nek olvasta. *Egyet. Phil. Közl.* 1880. 251 l.

24) Érthetlen.

25) Vajjon nem: oh, veh! vagy: ojj, védj!

- felől vetett, Al Gerg ¹⁾ Mark jó zöld Buzával.
- Május.* Filep kereszt Szent János. Szolgálatra magam adám me ²⁾ neked kemén Ilonám, Orbán pápát várja Petror ³⁾
- Junius.* ki nem herel ⁴⁾ háboruságnak, Szent Borrobás Vid látván, mondám születék Szent Iván Jam ⁵⁾ László Pet Pál yek mariben ⁶⁾
- Julius.* Kenyr pilw lapát ben ⁷⁾ Ved Margit apa szovitra ⁸⁾ Ilyés Magdolna ur anna Vas Lász
- Augustus.* szakadt Péter ⁹⁾ István Domokos. Szóla Lőrincz Klárának, Szűz Mária magyar István hívá Bartát erős ag imint
- September.* Szent Egy Imre, szüzességgel Mária szüléd Szent Keresztet, Lompert, vermet Máté ása, Gellért és Kozma Mihál társa.
- October.* Ám neked Dénes bács száll Gálnál Lukács, ¹⁰⁾ vedd Orsolyát, vitéz Demet, Simont hagyjuk.

¹⁾ *Heinrich* e két szó helyét megcsereéli, mivel megfordítva következnek. *Egyet. Phil. Közl.* 1880. 142 l.

²⁾ Talán: ma, vagy a szókelyek közötti kináló szó: me, e helyett: ne, nesze.

³⁾ Petror téves, *Petron*, *Petronella* helyett.

⁴⁾ Érthetlen.

⁵⁾ Téves fog lenni *Ján.* helyett.

⁶⁾ Érthetlen.

⁷⁾ Érthetlen.

⁸⁾ Érthetlen.

⁹⁾ Itt a két sorban: »Vas Lás szakadt Péter«=Petri ad vincula rejlik, a mit a tatrosi codex így fejez ki: *Szent Péter casa szakadatja.*

¹⁰⁾ Ez egy sorban a: *bács* szótagot a következő rendből hoztam át, egyebütt egészen megtartottam az eredeti kéziratot.

November. Mindszent kemén, Imre urnak hoz bort Márton, Berecz láta miként éles forrás ¹⁾ kele Katlen, itt adós Andorias, bor

Deczember. bara Miklós. Mária mondjad Lucziának, hogy Hirdessen jó hirt Tamásnak. Nagy Kar Ist Já Ap Tamás Szil. ²⁾

A mennyire a zürzavaros értelmet kitisztázhattam, az egész évre 80 szent és ünnep volt bejegyezve; a kik a *Cisio*-kat tüzetesen tanulmányozták, igazítsák meg, ha tévedtem.

A *Cisio* után következnek benne e czikkek: *A vasárnapok betűjéről*, miképen keresse ki maga az olvasó. *A hushagyatról való Tábla. Az új holdnak megjeléséről. A nap és éj egyenességéről. A nap megtéréséről. Az esztendőnek megtéréséről.* Jellemző ebben, mily egyszerű rövidséggel jelöli meg az évszakok változását, a midőn írja:

Szent Kelemen telet kezd, Szent Péter tavaszt,
Nyarat hoz Orbán, Simphorián őszt.

Az utolsó czikkek: *Az Kántorról. Az Adventről. Az Kótáról...* A hónapok üres sorközeiben, hová szentek nem voltak jegyezve, rövid följegyzéseket szintén találtam, melyeknek helylyel-közzel történelmi becsé is volt.

A reformatio első korszakából fennmaradt 1572-iki (bécsi), de kivált az 1573-iki krakkói vagy — a mint Toldi vélte — kolozsvári Heltai-féle kalendáriumok, egész kifejltségében mutatják a kereszténység megújult vallásos életét s tágasbult eszmekörét; de az egyetemes katolikus jelleg nagy csorbát szenvedett. A protestánsok saját ünnepeiket, az egyenjogúság alapján, autonómiajuk körében, maguk határozták meg, s a szentek tiszteletét elhagyván, a kalendáriumoknak sok tekintetben új alakot és tartalmat adtak.

¹⁾ Ezt lehetlen volt kiolvasni, talán: *forrás.*

²⁾ E szövegben ott, hol egészen tiszta értelmű mondatok voltak, a középpontozást fölvettem könnyebb megértés végett.

Tekintsünk bele csak a most említett kalendáriumokba. Ezek alakja kis 8-adrét, két részből az első a *naptári*, második az *olvasó vagy jövendölési és oktató* rész. Az elsőben van legelől néhány oktató figyelmeztetés a munkáról és egészség fentartásáról, azután a 12 égi jegy képe s neve, mit a 12 hónap követ, mindeniknek két-két levél van osztva, elől csinos fametszetű vignette, az első levél egyik oldalán 13 nap folyó száma, utána a nevek, ünnepek, emlékezetes egyházi események, az égi jegyek váltakozása, hold tölte, fogyta, újulása, a nap hossza s rövidsége, évszakok kezdete stb.; a hetek közt egy-egy bibliai idézet; a szemben levő lapon szintén le van nyomva, a 13 folyó szám, jegyzéseknek üresen felelve. Ide szokták gondos birtokosok krónikai s történeti jegyzéseiket írni, a mi a kalendáriumoknak különös becsét ad. A 3-ik lapon a további napok folyó számai 30—31-ig a nevekkel és ünnepekkel stb. A 4-ik lap ismét jegyzéseknek van hagyva. Alul az 1572-kiben minden hónap végén két vers-pár vallásos irányú és gazdai utasításokkal¹⁾; az 1573-kiban a magyar- és erdélyországi vásárok helyei vannak megnevezve, a mi gyakorlatibbá s a népre nézve kétszeresen szükségessé tette.

A naptári rész neveinek s ünnepeinek a régi római s a XIV—XV-ik századi keresztény egyházi kalendáriumokkal összehasonlítása végett vegyük fel *Januariust*. Ennek első napjára 1572. az új év, mint közöséges keresztény ünnep van följegyezve, négy napot betöltnék a vasárnapok, a 6-ik nap vízkereszt ünnepe; van napja az aprószenteknek, Bálint, Erhárd, Antal, Fábián és Sebestyén szent férfiaknak, Mauritius apátnak, Higinus és Cyrillus püspököknek, szent Hilarius és Vincze vértanúknak, Felix és Marcellus pápának, Juliánna, Piroska, Ágota, Emerentiana szűzeknek. Az 1573-kiban más képe van e hónapnak. Kis-karácson, 4 vasárnap, vízkereszt itt is meg van, de az ünnepek és nevek más sorban s arányban vannak. Itt ünnep van följegyezve szent Pál fordulásának, Johannes Chrysostomus, Polycarpus szent atyáknak és püs-

¹⁾ Hasonló a *Mátray* által a *Magyar Akadémiai Értesítő* 1853. évi első folyama 30—31 lapján egy 1579. évi magyar kalendáriumról közlöttekhez.

pököknek, Antal, Vincze és Károly vértanúknak, Mártha, Angelit, Emerentia, Adalgunda szűzeknek és vértanúknak. Az 1572-kiben papok, apátok, confessorok s nevezetes egyházi események emlékeztetése 7, az 1573-kiban 11 nap marad fenn.

Hogy mily erős a szokás hatalma s mennyire nehezen változtatja intézményeit az emberiség, mutatja azon tény, hogy a négy század előtti kalendáriumokban még folyvást benne voltak a következő pogány nevek és napok: *dies Saturni, Satyri, Quirini, Salutis Populi, Sergii Bacchi, Narcissi, Victoriae, Sabini*, s vannak szokások, ünnepek és ünnepi szer-tartások, melyek a római ó-korból azok kalendáriumai-ba s onnan a keresztények közé jöttek át. Ilyen az új év, az áldozattétel, a szent tűz égetés és füst, a processiók stb. Az 1572. évi kalendáriumban mindjárt legelől néhány általános utasítás van, melyeknek még alakja s lényege is az, a mit a 2000 évesnél régebb római kalendáriumokról megjegyeztem.

Orvosságital.

Vetni, plántálni.

Erdőirtás.

C. Cholericust	} tisztítani.
P. Phlegmaticust	
M. Melancholicust	

A népek annyira megszokták volt a rómaiakat tanítójuknak s példányképnek tekinteni, hogy a római kalendáriumi formákat és neveket a keresztények sem irtották ki, csak keresztény jellegűvé alakították át s így polgári jogot adtak azoknak továbbra is. XIV. XV. századi kalendáriumaink azt is mutatják, hogy a római katolikus kereszténység sok pogány nevet adott keresztény vértanúinak s így azokat kalendáriumai-ba véve föl, köztisztelet, néha ünneplés tárgyává tette, a mi később a protestantismus terjedésével mindinkább-inkább gyérült s kiment használatból, elannyira, hogy a XVII-ik század első tizedeiben azok kalendáriumai-ban már csak a nevezetesebb szentek nevei találhatók fel. Állításom igazolásául bemutatok a tisztelt Akadémia előtt a székely-kereszturi unitárius közep-tanoda birtokában levő egy fali kalendáriumot 1632-ből, mely Brassóban jelent meg magyarul, Avenarius Jakab mathemati-

cus és astronomus kiadásában. Ez, tudtom szerint, egyedül maradt fenn e nemben. Egy iv papir egyik oldalára van nyomtatva mind a 12 hónap; protestáns jellegét mutatja a *szent, szűz, vértanu, confessor, apát, püspök* stb. katolikus jelzők elhagyása s azon körülmény, hogy a régi pogányos nevek közül már csak *Satyrus* és *Saturninus* vannak felvéve, de ezek is keresztény jelzővel s hitbuzgó férfiak számára, sok régi név kihagyott s újak vétettek föl. A századok teltével a vallásos nézetek és erkölcsök fejlődése és változása kitűnik a kalendáriumok naptári részének szüntelen át- meg átalakulásából. Ha a XV-ik század imént érintett pogány-római vagy a XVI-iknak sok szentei latinus nevével egybehasonlítjuk a mai kedvesebb hangzású *Bódog, Szilárd* egyházi, vagy *Attila, Béla, Árpád, Tibor* nemzeti férfiúi, és az *Irma, Margit, Vidorka, Etelke, Lenke, Emma, Aranka* hölgyneveinket, lehetlen nem örvendenünk, látva az emberiség s a közt nemzetünk minden téren való haladását azon tökélyi fok felé, mely Isten által élénk szabott földi rendeltetésünk.

Uj jelleget s különös sajátságokat tüntet fel az 1572. és 73-ik évi kalendáriumok *második* vagy oktató része is, melyet szintén megismertetek azért, mert ez alak és beosztás csekély módosulással két századnál tovább maradt fenn naptár-irodalmunkban.

Az 1572-ikiben a *naptári rész* után ez következik: KALENDARIVM.

Az égnek forgásából megismert és elrendelt practicával egyetemben, az mostani Urunk Jesus születése után MDLXXII. esztendőre. Cureloviai Szaniszo Jacobeius mester krakkói Akadémiának astrologiai judiciuma szerint. E.(gyed uthi) G.(ergely) által magyarra mostan fordítottatott.

Ez esztendőben holdnak fogyatkozása leszen Szent Jakab havának holdtölte korán, az az Szent Iván havának huszonötödik napján, mely hold elveszésnek vége tart mind szintén Mindszent havának 9. napjáig avagy Szent Ferencz nap után való esőtörtökig. Ez elég legyen róla, többet ide alá nem szólnunk az elveszésről.

Stainhofer Gáspár által Bécsben nyomtatott a fölséges Romai Császár kegyelmes engedelméből.

Ezután van a fordító ajánló levele Verantz Antal esztergomi érsekhez. Azután a következő czikkek: *Az esztendőnek uralkodó planetáiról. Az esztendőnek kiváltképen való állapotjáról és nivoltáról. Atélnék természetéről és jelenvaló, következő több részeiről. A tavasznak kezdetéről és állapotjáról. A nyárnak és ősznek kezdetéről és természetéről. A télnek kezdetéről. A dögghalálról és egyébféle betegségekről. A békeségről és háborúságról. A földbeli veteményeknek természetéről. A hitben különböző háromféle embereknek állapotjáról, először is a zsidókról stb. A keresztényeknek szerencséséről. A törököknek állapotjokról. Némely országoknak szerencséséről és tegelőször is a nemes tudományú Krakkóról. A nagy Lengyelországról. A nagy Lithvániának főherczegségéről. A tisztességes jó Magyarországról. Az ausztriai főherczegségről. A sileziai országról stb. A gyuladásokról. A követségekről és az utazókról. Az oly embereknek állapotjokról, kik a planeták uralkodnak és először is a Jupiter alatt valókról. A Nap, Mars, Mercurius, Venus, Saturnus, Hold alatt valókról. A bányákról és a földben való termésekről.*

Az 1573-ik éviben a *naptári rész* után, mely az előbbivel csaknem mindenben egyezik, ez következik: *PRACTICA* azaz *Az eget forgásából és csillagok járásából szerzett jövőndőlés Krisztus urunk születése után való 1573. esztendőben az Jacobus Sztanislo mestertől CRACKÓBAN.* Ezután ez áll: Az Márs planeta ura az egetnek, Jupiter és Venus társai. Ezt követi a *csillagok járásából elvont jóslati rész*: *Az esztendő kezdetéről, közönséges folyásáról, az ég esztendei forgásáról, dögghalálról, betegségekről, békeségről és hadakozásról, a földi vetésekről, gyümölcsökről és termésről.*

Más fejezet szól: *Némely népekről és nemzetekről.* 1. A neves keresztényekről. 2. A törökökről és saracenusokról. 3. A lengyelekről. 4. A nemes Magyarországról. 5. A Bécsországról. E rész a megnevezett országok és nemzetek politikai éle-

téről és szerencséséről, harcaikról és veszélyeikről, a békéről stb. szól s végződik ezzel: *Az Judiciomnak Vége.*¹⁾

E Bécsben és Kolozsváratt megjelent két kalendáriumban jellemző az, hogy az elsőben a német szerző hazánkat első helyen így említi meg: *A tisztességes jó Magyarországról*, a Lajtán tuli részeket így: *Az ausztriai főhercegségről és Sziléziai országról*; az utolsóban Heltai így: *A nemes Magyarországról. A Bécsországról.* Mekkora bírodalomná nőtt azóta Bécsország! Mily hatalmasok voltunk akkor mi s szövetségeseink — Törökország és nagy Lengyelország! S hová szállottak alá azóta szövetségeseink!

Még 2 kalendáriumra utalok, 1571-ről és 1579-ről, melyek közül az első a *Tudománytár* 1834. évi folyamában a 224—229. lapon, a másik a *Magyar Akadémiai Értesítő* 1853. évi kötet 29., 31. lapjain van Mátray által ismertetve; az első *világi kalendárium*-nak nevezi a közlő, megkülönböztetve az egyháziaktól, az utolsóban a második, vagy olvasó-részében szintugy, mint az 1572. és 1573. években, elő vannak számlálva és tárgyvalva az egymással politikai viszonyban levő szomszédos országok: a zsidók, törökök, Magyar-, Lengyel-, Cseh-, Bécsország és Szilézia, s jellemző, hogy hazánk itt is így van említve: »Az Nemes Magyarországról.« Ugyanott a 29. lapon idézve van a XVI-ik századból egy 1584-ki nagy-szombati s egy 1593-ki debreczeni magyar naptár ily cím alatt: »*Judicium magyar nyelven*«; Toldy pedig ugyanott 38—40. lapon elősorolja az 1506-ik évi Vinkler-Codex előtt álló *naptárt*, az 1548. *Cisio*-nak nevezett kalendáriumot, a Krakkóban 1549. megjelent *Örökös kalendáriumot*, az általam már fennebb ismertetett 1571. 1572. 1573. évit, az 1577-ki *Prognosticont*, az 1580-ki *Cisio*-félét, az 1583. Bártfán megjelent »*Judiciumot magyar nyelven*«, 1584. Nagy-Szombatban megjelent *kalendáriumot*, az 1585. évi *váradit*, 1591-ből *egy töredéket*, 1592-ből a Heltai-féle ismeretes *Cisio*-t, a Canisius-féle bécsi kalendáriumot 1582-től 1599-ig; ugy szín-

¹⁾ Ezzel sokban egyezik azon 1579-ki magyar kalendárium, melynek tartalmát Mátray a *Magyar Akadémiai Értesítő* 1853-ki első félévi folyama 30—31. lapjain kivonatossan ismertette, de címében az a különbség, hogy a szerző azt egész magyarosan *Itélet*-nek, nem *Judicium*-nak nevezi.

tén attól 1604-ből, a *Pázmány Péter*-ét 1606-ból. Ezekben a két buvár tudós a XVI-ik század akkor ismeretes naptár-irodalmanak csaknem teljes képét tárta a közönség elé.

Mátray ez értekezésében a XVII. századi naptárakat is ismerteti s 1611—1699-ig 13 különböző helyen megjelent 57 kalendáriumot hoz fel, címök, megjelenésök helye, alakja, kiadója és a nyomtató megnevezésével s itt-ott érdekes *bibliographiai és történelmi jegyzetekkel.* Ezek közt Kolozsváratt megjelent 2 kalend. is említve van, melyet 1673. és 1675. ¹⁾ *Neubarth Kristóf* adott ki, nyomtatta Veresegyházi *Szentyel Mihály.* A végén van: *Magyar krónika.* A XVIII. századból ismét 11 helyen megjelent 75 kalendáriumot említ meg; címök, megjelenésök helye, alakja, kiadója és a nyomtató megnevezésével s néhányak történelmi tartalmáról tanulságos ujjmutatásokkal. Megjegyzi értekező, hogy a Pozsonyban 1738-ban *Neubarth János* által kiadott kalendárium *a magyarországi karok és vendek titulusaival* bővített s végén *latin Schematismus* mellékeltetett; az 1739. éviben *Magyarország Krónikája* adatott; az 1745-ik éviben az ausztriai ház genealogiája (itt legelőször), s az 1769-ik éviben *Acsopus meséi* illusztráló fametszetekkel adattak, az 1778-ikiban *természetrizsi közlések voltak a halakról, páváról, füstfarku madárról*; az 1780-iki budai kalendáriumban közlés *Magyarország történetéből, a physikából, az electromi folyamból*; az 1791-ki nagy-szebeni kalendáriumban *Leopold császár mellképe* volt adva, az olvasó részben *Erdély ismertetése* s egy függelék a csángó-magyarokról ily cím alatt: *Moldvában s azon tul lakó magyarokról, Zöld Péter, csik-délnéi plébános által közölve.* Ezek közt *Hanckens Bálint* kiadásában Kolozsváratt megjelent 11 kalendáriumot nevez meg: 1758. 1761. 1764. 1767. 1777. 1779. 1783. 1785. 1788. 1797. 1799-ről; címök: *Uj- és Ó-kalendarium* [S. *Pataki József* nyomd.] 16-r.; a könyv végéhez 1758-an kezdődőleg hozzá van csatolva latin nyelven: »*Hivatalnokok Schematismusa Erdélyben*«; az 1785. évi folyamban *bőv latin Schematismus*; a három utolsó a reform. kollegium betűivel nyomtatott. Értekező megjegyzi, hogy e *Hanckens Bálint*-féle kis alakú naptár, Erdélyben még

¹⁾ Lásd hátrább *Szabó Károly*-tól ismertetve.

1833-ra is kiadatott Kolozsváratt a kir. Lyceum betűivel s ennek krónikájában (jegyzí meg czélzással értekező) Erzherzog = *éreczhercegnék* van fordítva *fűherceg* helyett.

Szintoly nagyjelentőségűek az 1531-től 1711-ig Kolozsváratt s néhány más helyen megjelent, az *Erdélyi Múzeum*-ba összegyűjtött s Szabó Károly által előlídezett művében ismertetett magyar kalendáriumok, szám szerint 33 a következő évekről: 1631. 1632. 1634. 1641. 1648. 1671. 1673—1675., 1677—1682, 1684—85, 1690—1696, 1698—1700, 1702—1703, 1709—1710, 1711.

A Mátray és Toldy által ismertetett kalendáriumok közül csak az 1611. és 1619-ről szölok. Az elsőnek czíme: **AZ EZER HATSZÁZ** tizenegyedik esztendő napjainak felszámolása a közönséges Practicával és Aspectusokkal, Planétáknak folyásával és az égi jegyekbe való lépésekkel egyetemben. Nyomtatott Kereszturott *Farkas Imre* által. Ennek is két része van: naptári és olvasó; az első az, a mi az 1573-ki, t. i. minden hónap két levelet tölt be, egy a neveknek, a másik a jegyzéseknek füresen van fentartva, az ünnepek, égi jegyek, nap- és holdváltóság stb. ugy van megjelölve, mint a többiben, minden hónap végén egy pár-vers, az olvasó részben is csekély módosulással ama tárgyak vannak. ¹⁾

Az 1619-dikinek czíme: **CALENDARIUM**. Azaz **AZ EZER HATSZÁZ TIZENKILENCZEDIK** esztendő napjainak számlálása, az közönséges Practicával, Aspectusokkal, Planétáknak folyásával és az égi jelekben való belépéseikkel egyetembe, mely harmadik Bissextilis után, **AZ CRAKAI ACADEMIÁ**-nak Professora, **ALEXANDER MILEIVS** Doctor Philosophusnak és Mathematicusnak irásával magyarra fordítatott. **KERESZTVRAT NIOMTATATOTT** *Farkas Imre* által, kis 8-adr. A második oldalon a világ-krónikából jegyzetek s naptári tudnivalók: Arany szám, nap Cyclyus, epacta stb. a 12 égi jel rajzban, a 7 planéta rajza, azután a következő jelek magyarázata:

Ujság	növekedő negyede,
höld tölte	fogyatkozó negyede,

¹⁾ Látható a m. nemzeti *Múzeumban*.

Jó érvágás,	jobb érvágás
köpellő,	vetni, plántálni.

A jegyek jelentése stb.

Következik a XII hónap, a legelsőnek neve: Boldogaszony hava, **XXXI** nappal. Igy a többié is. Ezután kezdődik a hónap, ugy, mint az előbbinél. Csak két levélnyi töredék maradt fenn a Toldy-gyűjteményben.

A Szabó Károly által ismertetettekből első az 1631-iki. Ennek czíme: *Kalendarium*, Krisztus Urunk születése után az 1631-ki esztendőre iratott Dávid Herlicius által. Elöl Kolozsvár czímere, időszámolás Kr. urunk születése után. Jegyek magyarázata, égi jegyek, a XII hónap, alól mindenütt egy verssel, például januariusra ez van írva:

Hogyha fénylik Vínze, borral telik pínze,
Ha Pál fordul köddel, a nép meghal döggel.

Ajánlva a nemes, böles és eszes kolozsvári tanácsnak, mint patronusának és az egész Republikának, mint urainak üdvösséges, egészséges, csendes, békességes, kívánatos és ürvendetes új esztendőt sok ideig és az Úr Jézus Krisztustól minden időbeli kész szolgálatját ajánlva, az új kalendariumot dedicálva offerálja Abrugi György könyvnyomató. Meg vannak a sokadalmak, Prognosticon Astrologicum I—VIII. pont alatt, Kr. urunk születése után való *rövid Krónika 1629-ig.*¹⁾

Az 1632-kinek czíme, minő az előbbi, ama megjegyzéssel, hogy az bissextilis azaz szökőév. Elöl világkrónikai följegyzések, égi jegyek magyarázata, égi jelek, sokadalmak, Prognosticon, Astrologia stb. Heltai G. műhelyében Abrugi György nyomtatta Kolozsváratt. Ez is a kolozsvári tanácsnak volt ajánlva azon okból, mert munkája első zsengejét a mult évben nekik ajánlván, az az ő nevek alatt nagy kedvezésre talált, megújította hát ez esztendőre is. A hónapok alatt két vagy több vers van, például *Januariusra*:

Jó bor, borsos étek légyen most a te barátod,
Most szántó földed, szőlőd is ebbe ganézd.

¹⁾ Iásd, Szabó Károly: *Erdélyi Múzeum-Egyesület* Évk. V. kötet. 1868—70. — *Régi Magyar Könyvtár*, 1632. év alatt.

Augusztusra:

Most almát, körtvélyt, szilvát, diót és magyarót szedj,
Buzát csépeless, mézet is ebbe keress.

Ezután van az időjóslati rész: Az esztendő kezdetéről, az esztendő uráról (Saturnus) s annak állapotjáról, tél, tavasz, nyár, őszi, az ecclipsisekről, békességről és hadról, a földi veteményekről és gyümölcsökről, betegségekről, bányákról, a fejedelmek követeiről, jövőndőlés Magyarországról és Erdélyről, *Chrónika a világ történetéből s Magyar- és Erdélyországból, lejtő 1632-ig* stb.

Az 1633-ikinek czíme: *Uj- és Ó-Kalendarium* Kr. urunk születése után stb. tartalma hasonló, a hónapok végén vers, *novemberre* például ez oktatást adja:

Legyen elég gyömbér étkenben, boreczet és méz,
Hozzanak őrös bort, mandulát, asszu fűgét.

Végződik: Kr. urunk születése után való *rövid Krónikával*.

Az 1634-ikinek czíme: *Kalendarium* az 1634-ik esztendőre Kr. u. születése után; két része van, naptári és olvasó; az utolsóban Prognosticon, az esztendő négy részéről, *Rövid Chrónika a magyarok bejövételétől 373. Scythiából*.

1635-től 1640-ig hézag van az erdélyi Múzeum kalendárium-gyűjteményében.

Az 1641-ikinek czíme: *Kalendarium* Kr. u. születése után 1641-re, mely bissextilis, nyomtatta *Abrugi György*, Heltai Gáspár műhelyében, ajánlva van *Petki István*-nak, Csik-Gyergyó-Kászonszék kapitányának. Ebben jellemző, hogy Erdélyről, F.-Magyarországról és Moldváról vannak jóslatok, mely ország részekkel az erdélyi fejedelem szövetségben állott. Olvasórésztében új rovat: A szántóvető embereknek a vetésben való regulája. Ezt is *rövid Krónika* zárja be.

1642-től 1654. évig az erdélyi Múzeum gyűjteményében hézag van.

Az 1655-iki Váradon van nyomtatva, ugyanoly tartalma, bezárja a *Magyar Krónika*.

1656-tól 1670-ig ismét hézag; az 1671-dikinek czíme: *Uj- és Ó-Kalendarium* stb. mindenben hasonló az előbbiekhöz, bezárja a *Krónika*.

1672. hézag, 1673-ról valót ismertette Mátray, az 1674. éviről így ír a kiadó: *Uj- és Ó-Kalendarium* ez igen szerencsétlen, Urunk születése után való 1674. esztendőre; hátrább ismét igen boldogtalan esztendőnek írja, valószínűen vele a Wesselényi-Nádasdy-féle zavarokra utalva. Új rovat: Az országok címerei, kikeről szól a mostani Prognosticon s az esztendő négy részeinek astronomiai megvizsgálása. Egyebekben mint a korábbiak, bezárja a *Krónika*.

Az 1675-iki szintén igen boldogtalan esztendőnek iratik. Nyomatásra kiváltságot a fejedelem adott, [cum Gratia et Privilegio Celsissimi Principis] tehát már nem volt elég a tanácsé. A naptári rész a régi. Az olvasó-részben két új rovat van. 1. Mely égi jegy alatt mely országok fekszenek? Melyeknek mi a czímere? így p. o. Magyarországé a kettős kereszt, Muszkaországé a fekete sas, Lengyelországé fehér sas, Angliáé koronás oroszlán, Galliáé lilium és kakas, Prussiaé veres griff stb. 2. A jó házi gazdák kedvéért a holdnak különböző járásából álló egynehány házi, mezei és kerti regula. Sokadalmak. Bezárja a *Magyar Krónika*.

1676. hézag. Az 1677-ki olyan, mint az 1675-iki, engedélyt a fejedelem adott, a Prognosticon Perpetuum-nak iratik, végén: *Magyar Krónika*. Az 1678-iki, mint az előbbi, ugy az 1679-iki is, a fennebbi fejedelmi engedély mellett adatott ki, oda van téve: cum Gratia Principis Transsylvaniae. Az 1680—81—82-ki, mint a megelőzők.

1683. hézag. Az 1684. és 1685-iki mint az 1682-ki, abban is benne van: cum Gratia stb. stb. a pecsét Erdélyé és az Apafi-nemzetségé.

Az 1686-kin, mely a csiki klastromban nyomtatott, nincs cum Gratia Principis stb. nyomtatva. Jellemző, hogy Magyarországra, Erdélyre és egyéb szomszéd tartományokra alkalmaztatott, a mi ez országoknak hazánkkal szoros politikai egybekötötetésére mutat.

1687—89-ben hézag. 1690—91—92. évi *Uj- és Ó-Kalendarium*, ismét nincs cum Gratia stb. engedélyezve. Már akkor

a kiskorú II. Apafi Mihály alatt ingott Erdély fejedelmi széke. E két évfolyam a sokadalmakkal és *Magyar Krónikával* végződik, mely 367-től 1689-ig terjed.

Az 1692-iki kalendáriumban az erdélyi és az Apafi-czímer egy paizson van, a mi azt a történeti tényt igazolja, hogy II. Apafi Mihály még akkor fejedelmi jogokat gyakorolt; az a címér van az 1693-ki évben is; az 1694-kiben benne van a kettős címér, de benne e két szó is: *cum Privilegio*, így van az 1695-kiben és 1696-kiban is a kettős címér s az engedélyezési formula: *cum Privilegio*, de hogy ki van értve alatta, — ki adta? nincs megmondva. II. Apafi fejedelemsége tényleg már meg volt szüntetve. Megjegyzem, hogy az 1693-kiban egy új rovatban a posták utrendje volt adva Pozsonyból Kassa felé Szathmárig és Nagy-Szebenig.

Az 1697-diki kalendárium egyezik az 1695. évvel, ott van benne: *cum Privilegio*, de ki engedélyével? nincs meg. Az 1698. egyezik az előbbivel, azon különbséggel, hogy itt már ez áll: *cum Privilegio Gubernii Transylv.* Tehát az osztrák befolyás alatt, a magyar király jogcímén felállított erd. kir. kormányzék már a fejedelem e jogát átvette. Még határozottabbá lesz ez az 1699-kiben, hol e záradék van: *cum Privil. Regii Gub. Transylv.* Ebben a postarend is benne van, a magyarországi és erdélyi alsó passuson való postai járásnak Bécsből Budafélé Nagy-Szebenig 45 posta állomásán.

Az 1700-ki mint az előtte való. 1701. hézag. 1702. mint az 1700. évi, az 1703-ki is, annyi különbséggel, hogy nincs benne: *cum Gratia* stb. 1704. hézag. 1705. mint az 1703-iki. 1706. hézag. 1707. mint az 1705-iki, de van: *cum Gratia* stb. 1708. hézag. 1709. mint az 1707-ki. 1710. mint az 1709-ki, az 1711-ki egyező az 1710-kivel, 1712. hézag. 1713. 1714. 1715. mint a korábbi, ebben is benne van a: *cum Gratia* engedélyezés. 1716. hézag. 1717. 1718. mint az 1715-ki, 1719. hézag. 1720-tól 1725-ig mint a régiak, és: *cum Gratia*. Az 1726-kinak címe: *Új- és Ó-Kalendárium* Kr. Ur. születése után az 1726-ik esztendőre a Polusnak 45-ik gradusáig való magassága szerint stb. 1727-re, mint a korábbi. 1728. hézag. 1729-re, mint a korábbi. 1730. hézag. 1731. mint az előbbieik, de azt Telegdi Pap Sámuel özvegye nyomatta. 1732—37. mint a korábbiak,

nyomatta Szathmáry P. Sándor. 1738. 1739. 1740—43. mint az 1732-ki.

Az 1744-kinak címe: *Új- és Ó-Kalend.* Kr. Ur. szül. után 1744. bissextilis esztendőre a Polusnak 48 gradusáig való magassága szerint, mely Magyarországra, Erdélyre és más tartományokra is alkalmaztatott *Hanckens Bálint* continuatiója szerint. Kolozsváratt nyomtatott *Szathmáry Pap Sándor* által. Úgy látszik, mindkét Neubarth megszüntette Kolozsváratt a kalendárium kiadását . . . 1745. hézag.

1746. mint a korábbi, nyomtató S. *Pataki József*.

1747. hézag. 1748—49-ki mint az 1746-ki.

1750. hézag. 1751—52—53. mint az 1748—49-ki.

1754. hézag. 1755—56. mint 1751. és 1753-ki.

1757-től 1760-ig hézag. Mátray ismertette az 1758-ra kiadottat.

Az 1761-kinak címe a régi. A rövid asztrológiai vizsgálódás után következnek a sokadalmas helyek Felső- és Alsó-Magyarországban és Erdélyben, azután: *Magyar Krónika* a magyar nemzetnek emlékezetes viselt dolgairól. Ao. 371. a magyarok Scythiából kikészülnek sat. Postatábla. Ezután új rovat: Az erdélyi kir. kormánytanács Schematismusa [*Consilium R. Guberniale*], a kir. kincstár [*Thesaurarius Regius*], kir. Tábla, a főispánok, a vidéki főkapitányok, székely székek főkirálybírái, szász székek főtisztviselői. Ez újítás tetemesen megnevelte a kalendáriumok olvasó közönségét s e növekedés kedvezően hatott vissza ez irodalmi ág gyarapodására, mint mindjárt látni fogjuk.

Az 1762-ki egyezik az előbbivel. 1763. hézag. 1764 egyezik az 1762-kivel. A hónapok után mindenütt vers, hátul az előbbi *Schematismus*. 1765—1766. hézag. Az 1767-kinak címe: *Házi és Uti új kis KALENDARÍUM*, Kr. u. szül. után 1767. esztendőre, mely a Polusnak 47 gradusáig való magassága szerint Erdélyre és a szomszéd tartományokra alkalmaztatott s megigazított a kalendáriummal együtt. Nyomtatott Kolozsváratt az akadémiái betűkkel. Két része van: 1. naptári rész, mely így kezdődik: Közönséges esztendei számvetés 1767-ik esztendőben az új kalendáriumban, azután a XII hónap, alul vers nélkül; az asztrológiai vizsgálódás ki-

hagyva. Következik a második vagy olvasó-rész: *Rövid Toldalék ezen 1767. esztendőnek kalendariumjához.* Első cikkely: tél, tavasz, nyár, ősz, ezután: Sokadalmas helyek, azután Magyarországnak és hozzá tartozó tartományainak emlékeztető dolgai, hátul Schematismus e cím alatt: Dicasteria in Inelyto Transsylv. Principatu I. *Excels. R. Gubern.* II. *R. Thesaurarius.* III. *Tab. R. Judiciaria.* M. országban és Erdélyben bizonyos esztendőknben épített városoknak lajstroma; posta táblácska, pénzátszámítás, bevételek, kiadások stb.

1768. mint az előbbi. 1769. *Uj- és Ó-Kalendarium* Kr. ur. szül. után sat. *Hanckens Bálint* continuatiója szerint Kolozsv. nyomtatott *S. Pataki József* által. Ebben a XII hónap után Rövid Astrológiai Vizsgálódás sat. van, egyéb minden úgy, mint a régiekben: Sokadalmak, *Krónika* sat. végül: *Dicasterium M. Transsylv. Principatus* sat.

1770., 1771., 1772. cím *Uj- és Ó-Kalend.* mint az 1767-ki *Hanckens B.* szerinti, a hónapok után versek, nyomt. *S. Pataki József.* 1773—1774-ig hézag. 1775., 1776., 1777. mint az 1770—72. évi. 1778—1782. is egyezik, csak nincs bennök Schematismus. 1783. is egyezik és van benne Schematismus, fel vannak véve a vármegyék és vidékek valóságos ülnökei [Assessores] is. 1784. mint a korábbi. Ennek Schematismusában Kolozsvár tisztikara is benne van. Az 1785-ik éviben a naptári és olvasó rész után Schematismus van, és pedig ily sorban: Kir. Gubern. kir. Tábla, a XI megyék, városok, kir. Kincstár sat. 1786. *Uj- és Ó-Kalend.* Kr. Ur. szül. után 1786. közönséges, azaz 365 napokból álló esztendőre, mely Erdélyre s a szomszéd Magyarországra alkalmaztatott nevezetes megjobbításokkal és bizonyos toldalékkal ilyenformán most legelőbb kibocsáttatott Kolozsváratt, nyomtatott a Ref. kolégyom betűivel.

Ez nagy átalakulás volt. A szerkesztő a bevezető értekezésben indokolja a jövőndölések kihagyását, mint haszontalan dolgot; azok helyére tette — ugymond — a nap keltét és lementét, oktatást ad az óraigazításról, hegyes vidékeken az árnyék után; a holdjárás is kihagyta, az ó kalendariumot megigazította, úgy, a mint az oroszoknál és oláhoknál van, az ünnepnapokat nagy betűvel jelölte meg sat. Ezután az esztendők megszámlálását 1786-ig, az állandó ünnepeket, az év négy

szakaszát, a napot és planétákat, a Zodiacus 12 jegyét, holdnegyedet, a fogyátkozásokat írta le. *Toldalékot* irt a planéták feltűnéséről sat., mellékletül az ország tisztii személyzetét adta.

1787. *Uj- és Ó-Kalendarium*, egyező az 1786-kival . . . a *Toldalékban* adja az élő európai uralkodó házak genealogiai lajstromát, az országok nevét, kiterjedését, népességét, jövedelmét, haderejét, az arany pénz értékéről tariffát, a körmőczi arany értékét. 1788-ban hézag van. Mátray közölte ez évit a nemzeti Muzeuméből. 1789. *Uj- és Ó-Kalend.* Kolozsv. a ref. kolégy. betűivel, egyébként mint az előbbi, végén Schematismus. 1790. hézag. 1791. *Uj- és Ó-Kal.* *Hanckens B.* contin. szerint Kolozsváratt nyomt. a ref. kol. betűivel. Egyebekben mint az eddigiek. Hátul Schematismus, a felség különös engedelmével nyomatta *Hochmeister Márton.* 1792. *Az erdélyi magyar hazafiak kalendariuma* *Hanckens B.* cont. szerint Kolozsv. nyomtatott *Hochmeister M.* cs. kir. dicasterialis typographus költségével és betűivel. Vannak benne: Időszámlálás. XII hónap, a végén vers helyett gazdasági s más utasítások, *Toldalékban* a sokadalmak, *Erdélyi Krónika* sat. 1793. Ugyanazon alakban jelent meg I. Ferencz császár arczképével, a magyar királyok koronázásának rövid leírásával. Nyom. Kolozsv. és N.-Szébenben *Hochmeister M.* által, hátul a kir. főform. Schematismusa. 1794. ugyanaz egy csillagász arczképével. 1795., 1796., 1797. hézag. Mátray a nemzeti Muzeuméből közölte az 1797-kit. 1798. *Uj- és Ó-Kalend.* *Hanckens B.* cont. szerint. Nyomt. az ev. ref. kol. betűivel, Kolozsv. Ez is olyan, mint az előbbiek. Hátul Schematismus. 1799. mint az előbbi.

* * *

A tér és idő nem engedik a magyar kalendariumok ismeretése folytatását, másra hagyom hát a XIX-ik századiakat, s a XVIII. századi erdélyi latin tisztii névtárak keletkezéséről s történeti és politikai fontosságáról szölok még röviden.

Csodálatos utat követ nemzetünk művelődési története itt lakásunk ezer éve óta. Négy és fél századon át kalendariumainkat olasz és latin műveltségű főpapságunk nagyobb részben latinul írta s mi azokat használtuk. A XVI-ik század közepe

óta magyarul kezdettek kiadatni népies kalendáriumaink s mai napig megtartották jogukat s szellemi egybeköttetésüket nemzetünk zömével, a néppel és középosztálylyal. A XVIII-ik század első felében Magyarországon 1738-ban, Erdélyben 1758-ban a latin hivatalos nyelvű kormányzat számára elkezdődött a latin Schematismus kiadása s tartott Magyarországon 1841-ig, Erdélyben 1848-ig. Ez időben tehát nemzeti művelődésünk egyik eszköze a latin hivatalos, másik a magyar nemzeti nyelv és irodalom volt. Most is bámulunk már ez anomálián, de a késő kor nem fogja megérteni, hogyan lehetett egy nemzettel egy egészen idegen és kihalt nyelvet nemcsak a kormányzás, de az ismeretszerzés és tudomány eszközevé is tétetni. De tény, hogy így volt s én a kérdés nemzeti és irodalmi ágát mellőzve, csak a közműveltségi, történeti és politikai momentumot veszem vizsgálatom alá és tekintetbe.

Sárdi Sámuel nagy-szebeni könyvnyomtató 1766. engedélyt kért az erd. kir. kormánytól egy nagyobb Tiszti Czím-tár [*Titulare Majus*] kiadására, melyben a politikai, kamarai, katonai és egyházi igazgatás tagjainak czime és hivatali s polgári állása kitüntetve legyen; jó emberei — ugymond — azt már el is készítették; kéri a kormányzót, legyen pártfogója, hogy ajánlhassa fel az ő tiszteletére s tegye így közönséggé a hazában a dicasteriumok, hivatalok, cancelláriák s mindenek közhasznára, a mint ez Magyarországon is van¹⁾, még pedig úgy kéri, hogy két-három esztendeig legyen csak neki szabad nyomtattatni, hogy ne vesznének rajta az exemplárok s lenné valami haszna is fáradsága után. A kir. kormányzék teljes méltánylással fogadta s nov. 10-iki kör- és kiváltságlevelében helyeselte a kiadást oly módon, hogy mivel e munkának Erdélyben a folyamodó első feltalálója, s annak érdeme és dicsősége egyedül őt illeti: úgy illő, hogy az abból remélhető haszon és tisztesség is legyen kizárólag övé; megengedte tehát, hogy a *Titulare Majus* című könyvet vagy kalendáriumot sajtó alá adhassa, kinyomathassa s ezen szabadalmat hat éven át más typographusok kizárásával birhassa, de úgy, hogy az erdélyi Dicasteriumok és Cancelláriák számára néhány példányt köteles legyen

¹⁾ 1738. óta.

ingyen kiszolgáltatni. A k. kormányzék a törvényhatóságokhoz ily értelemben rendelkezett, hogy őt e czéljában ne gátolják, könyvét a kijelölt 6 évig ne utánozzák, újra ne nyomják súlyos büntetés terhe alatt.

Igy jelent meg a legelső erdélyi hivatalos *Tiszti Czím-tár* 1767. ¹⁾ mely betűrendben adta a neveket, magába foglalta a bécsi, kolozsvári és brassói posták és a bécsi gyorskocsi [*Diligence*] járását stb. Az engedélyt rá Bajtay püspök irta alá, a kinek ajánlva is volt, ő levén ekkor a helyettes kormányzék elnök. Leghátul adva voltak a cs. k. kamarások, királyi hivatalosok, a nemzeti czímeres nemesek [*Armistae Nationales*] t. i. a szászok, grófok, bárók nemzetségei, katonaság, kamarai hivatalok, megyék, városok stb.

Az 1768-ki *T. Czím-tár* az előbbivel egyező, ajánlva van a kir. kormányzék elnökének és a tanácsosoknak, mint a honatyáinak. Közli a kiváltságot s igéri a kalendárium folytatását. Benne vannak a vásárok, van pénzsámítás, néhány tudós kérdés s a politikai, közigazgatási, katonai, kamarai és egyházi rend Schematismusa. Tovább mindenben olyan, mint a másik.

Az 1770-kinek neve: *Erdélyi Czím- és Névtár*,²⁾ a kir. kormány engedélyével nyomtatott az előbbi nyomdában, ajánlva az elnöknek és tanácsosoknak stb. Az első rész, a *naptári*, csaknem a Hanckens Bálint rendszere szerint van írva, érintve vannak a nevezetes világ- és hazai események, Prognosis a fogyasztásokról, tudós mondatok, pénzátsámítás stb. Azután van a

¹⁾ *TITVLARE DACICVM, quo omnes omnium Dicasteriorum et Officiorum tam Provincialium ac Militarium, quam Cameraticorum et Ecclesiasticorum honorum Tituli distincte exhibentur, et quidem partim Normam ac formam Titularis Calendarii I. Apostolici Regis Hungariae imitans, publico bono ac privatorum etiam commodo industriose concinnavit, A. C. pro Anno MDCCLXVII. Cibinii in Typographia publica sumptibus Samuelis Sárdi [1—132. ll. 8-adr.] et Index Specialis.*

Meg kell jegyezni, hogy a *Dacicum* kifejezés használatára Benkő József adta példát, a ki Erdélyről irt nagy művének is ily czímet adott. Ez indokolatlan s pozitív alappal nem bíró czím még csak egy évben tartatott fenn, azután felhagyatott s a cím-tár — a mint kellett — *erdélyinek*: neveztetett.

²⁾ *Calendarium Transylvanicum Titulare pro Anno ab incarnatione Christi MDCCLXX. Dierum 365. ad elevationem Poli 48 gr. 27. stb.*

Czím- és Névtár, jelesen első a kir. kormányzók, kir. tábla, udv. kancellária, continua táblák a megyéken, székekben, vidékeken, székelty székekben, szász székek s vidékek tisztségei, városok s mezővárosok, taxás helyek tisztségei; az ország méltóságai: kamarások, grófi s bárói nemzetségek, a szász nemes nemzetiségek; azután a *katonai rend*: főhadvezérség, tábornoki hivatalok, Delegatum Judicium, Főhadbizottság, hadi építész, tábornokok, városok és várak parancsnokai, főbb katonatisztek, bécsi testőrség, székely és oláh határőrség; *kamarai hivatalok személyzete*: kamarai és bányászati, gazdasági, harminczadi hivatalosok stb. *Index*: Falvak, városok *Elenchusa*, megyénként és vidékenként. E szerint volt akkor Erdélyben 8 város, 16 taxás hely, 56 mezőváros, 2462 falu, együtt 2542 község.

Az 1771-ki egyező az 1768-kiával; csak a Generalis Index van hátul.

Az 1772—1779. évekről nincs Schematismus.

Az 1780-kinak czíme: *Erdély Nagyfejedelemség Czím- és Történeti Naptára* ¹⁾ stb. melyhez csatolva volt Bethlen Farkasnak az erdélyi dolgokról irt története az 1526. évtől kezdve stb. ajánlva b. Bruckenthal Sámuel kormányzónak és a kir. kormányzóknek. Ennek kiadhatására Hochmeister Mártonnak 1778. oct. 3-án adatott ki a legfelsőbb engedély, mely alkalommal meghagyatott a kir. kormánynak, hogy a Hochmeister által gyűjtött vagy szerzett és kinyomtatott új egész művekre nézve az osztrák örökös tartományokban fennálló mód tartassék meg. Egyéb minden olyan, mint a korábbi kalendariumban. Hátul adva van Bethlen Farkas művének I. könyvéből 1—32 lap. A falvak neveiről megjegyzendő, hogy azok ebben magyarul, latinul, németül és oláhuul vannak adva.

1781-ről nincs Schematismus.

Az 1782-kinék ismét más a czíme: *Nagyobb Czím- és*

¹⁾ *Calend. Titulare et Historicum M. Princip. Transsylv. Cui adnectitur: De rebus Transsylvanicis Historia Wolffgangi de Bethlen ad An. 1526. sequentibus etiam Annis continuanda, in quo praeter nomina Civitatum, Oppidor. et Pagorum ordine alphabetico hungarice, latine, germanice et valachice expressa omnium tam Politicorum et Militarium, quam Cameralium et Ecclesiasticorum honorum atque dignitatum Tituli distinctim comprehenduntur stb. Cibinii stb.*

Naptár ¹⁾ olyan, mint az előbbi, de nincs folytatva Bethlen története, a sokadalmak a XII hónap után következnek, azután tudós kérdések, [*Eruditorum Quaestiones ac Responsa*] 1—14 Decas. Hátul a történelmi rész: Nevei és sora Erdély I. hercegeinek, II. vajdájának, III. alvajdájának, IV. a székely ispánoknak, V. fejedelmeknek, VI. kormányzóknak, VII. főhadvezéreknek, VIII. püspököknek, IX. udvari kancellároknak, X. kincstárnokoknak, XI. a KK. és RR. elnökeinek, XII. a tartományi főbiztosoknak, XIII. tartományi kancellároknak, XIV. kir. táblai elnököknek, XV. tartományi főszámvevőségi elnököknek, XVI. szász ispánoknak és királybiráknak, Erdély legfőbb udvari tisztviselőinek, grófoknak, báróknak, vármegyék, vidékek, székely és szász székek főispánainak, királybiráinak, stb. A kiadó tudatta, hogy Bethlen Farkas kiadását nem folytatja, mert önállóan adja ki 6 kötetben.

1784—1786. nincs Schematismus.

Az 1787-kinék czíme egyezik az 1782-kiével. Ez is báró Bruckenthalnak van ajánlva. Elöl naptári rész, azután oktató, hátul a tiszti cím- és névtár, I. *Politikai hivatalok*: a) kir. kormányzók, b) törvényes tanács, c) kir. tábla, d) XI megye, e) kir. városok. II. *Főhadvezérség*. III. *Egyházi kormányzat*, minden vallásuaké; legvégül a városok, faluk *Elenchusa* stb.

1788. nincs Schematismus.

Az 1789-ki egyező a 1787-ikivel. Ajánlva van kormányzó gr. Bánffy Györgynek és a kir. kormányzó tanácsnak. A nevezetesebb események röviden előadva közöltettek. Van Prognosticon, pénzátszámítás, arany értékfolyam meghatározása stb. A Schematismus ezen négy részre oszlik. I. Politikai és kamarai tisztviselők. II. Törvénykezési hivatalok. III. Az iskola- és tudományügyben munkálkodók. IV. Az egyházi igazgatást vivők cím- és névtára; városok, faluk stb. *Elenchusa*. Tárgy- és Név-index.

Az 1794. mindenben egyező az 1792-kiével.

Az 1796-kinak neve: *Schematismus*, egyebekben egyenlő az előbbiekkkel; ez neve és tartalma az 1800. és 1804-ik évinek is, utóbbit Szebenben nyomták; az 1807. és 1808-iki is egyezik

¹⁾ *Calendarium Majus Titulare pro Anno 1782.*

az előbbiekkal, de Kolozsváratt nyomták, fő czíme: Uj Naptár, [*Calendarium Novum*], azután következik második czímül: *Schematismus*, közölve van benne az 1778. évi kizáró kiváltság, ajánlva gróf Bánffy György erdélyi kormányzónak, a tanácsosoknak, mint a haza atyáinak, a tudományok és szép művészetek pártolóinak, kiadja Hochmeister Márton; a 12 hónap folyó rovatában gazdasági és erkölcsi megjegyzések vannak; azután jó a történelmi rész: I. az erdélyi vajdák, II. kormányzók, III. főhadvezérek, IV. róm. kath. püspökök. V. kancellariusok, VI. kincstárnokok, VII. országos elnökök, VIII. tartományi főbiztosok, IX. kir. kormányzók, kancellárok, X. kir. táblai elnökök, XI. számvevőségi elnök, XII. százispánok. Van kettős tárgymutatója.

1810. neve: *Calendarium Novum*, de hátrább *Schematismus* cím helyett ez van: *Titulare* stb. A tartalom a régi, ajánlva van a kormányzónak és tanácsosoknak stb. 1811-ig Hochmeister küldött *Schematismust* a kir. kormányzóknek, mely a költségek fedezésére 458 frtot adott s neve volt *Titulare*, kettős tárgymutatóval.

Az 1812—1814-dikeket Kolozsváratt a kir. lye. nyomdájában nyomatták, cím, beosztás, a *Schematismus* stb. minden az eddigi. Az 1815-iki szintén, az olvasó-részben erkölcsi philosophiai megjegyzések, az 1816—17-kiben szintén, az 1816-kiban gazdasági tanácsok és jóslatok [*Ephemerides Oeconomicae*]. Az 1819-ki megint *Ó- és Új-Naptárt* ad, de a cím: *Calend. Novum*. Az 1820-iki is így. 1822-ön kezdve a cím: *Calendarium Novum et Vetus* s a tartalom is így oszlik fel. Ez 1826-ig tartott, ebben a világkrónika után beleiktattott az osztrák uralkodó-ház genealogiája, a mit Magyarország már 1745-ben tett, a böles tanácsok és megjegyzések végkép elmaradtak 1839-ig. Ez évben elmaradt a világ teremtésétől való korszakok számlálása, fölvetettek a vásárok 1845-ig. Ez évben a városok és faluk nevei vannak adva magyarul és németül, a mi 1846—47-ben elmaradt, a tartalom a régi. 1848. megszűnt a latin *Calendarium* és *Schematismus* czíme s az újé: *Erdély Nagyfejedelemség Tiszti Névtára*, belül: *Ó- és Új-Naptár*, 1848-ra. Minden a régi, magyar nyelven. 1849. nem jelent meg, azután az alkotmány felfüggesztése idejében németül adták ki Nagy-

Szebenben, míg 1863. Mike Sándor levéltárigazgató sürgetésére ismét folyamathoz indult, s ő kiadta részint előfizetés, részint kormányi segély mellett amaz évre ily czímmel: *Erdély Nagyfejedelemség Hivatalos Tiszti Névtára*, hozzájárult a *Rendeletek Tára*, Erdély alkotmányos felosztása, a helységek betűsoros névjegyzéke stb. Két főrésze volt. I. A felséges uralkodóház és az összes tiszti hivatalok cím- és névtára. II. *Rendeletek*, Erdély kórházai, az országos alapok leírása. III. Hozzájárult a vármegyék, vidékek, székek stb. betűsoros jegyzéke magyar, német, oláh nyelven. Hasonló szerkezetű volt az 1864-ki utolsó erdélyi *Tiszti Névtár*,¹⁾ mely egészen az ország költségén adatott ki, nagy része hivatalból osztott szét, de a közönségnek is árusított el.

1) Érdekesnek tartom megjegyezni, kiknek küldött az erdélyi kir. kormányzók hivatalos példányokat az országban és azon kívül. I. *Beim*: 1. Tartományi főbiztosok Nagy-Szebenben. 2. Tart. főszámvevőség, árvaügyi és alapítványi számvevőség Kolozsváratt. 3. Kir. tábla M.-Vásárhelyen. 4. Főszámvevőség N.-Szebenben. 5. Római kath. fogarasi, nem-egy., református, ágostai hitv. és unitárius püspökök. 6. Gyula-fejérvári kápt. 7. Kolosmonostori konvent. 8. Közügyigazgatóság M.-Vásárhelyen. 9. Kir. főkorm. eln. iroda. 10. Erdélyi főposta-hivatal Nagy-Szebenben. 11. Hadi pénztárhivatal. 12. Kir. főkorm. igatóhivatal. 13. Kiadóhivatal. 14. Levéltár. 15. Minden előadói osztály. 16. Magyarországi kir. helytartó tanács. II. *Az országban kívül*. Az osztrák örökös tartományokba: 1. A cseh kir. kormányzóknek. 2. A gallicziai kormányzóknek. 3. A styriai-nak. 4. A morva kormányzóknek. 5. Alsó-Ausztria kormányzójának, Bécsben. 6. Felső-Ausztriának Linzben. 7. A jassy-i cs. k. consulátusnak, 8. A bukarestinek.

Az erdélyi kir. főkormányzókhoz viszont a következő országok és hatóságok küldöttek hivatalos *Schematismust*:

- I. 1. Bécs, Hof- und Staats-Schematismus 1787-46|1847-ig.
2. Eunsen feljüli Ausztria 1790—1845-ig.
3. Csehország 1789—1851.
4. Morvaország 1789—1851.
5. Styria 1798—1855.
6. Karniolia 1793—1845.
7. Illyria vagy parti Illyrország 1818—1855.
8. Trieszt 1794—1821.
9. Dalmatia 1817—1848.
10. Lombardia 1820—1846.
11. Veleceze 1833—1839.

Ha már most irodalmunk s politikai életünk csak ez egy s nem legfontosabb ágának hétszázados változásain s fejlődési mozzanatain végig nézünk, fel kell hogy tűnjék egyfelől a naptár-irodalom szükségének állandósága s kielégítése eszközeinek folytonos nyomozása és válogatása; másfelől az elért rendkívüli siker. Ime csak a nyelvben, czímbe és alakban a boldvai kalendáriumtól a mai *Tiszti Czím- és Névtár*-ig mennyi fáradság és gondosság, elő- és vissza, erre és arra térés, nagy ideig meg-megállás és ismét gyors fejlődés s végre is mekkora haladás! Hát a tartalom különböző berendezése, a naptári és olvasó-részek változó aránya, új tárgyak fölvétele, régiek, századokig divottak megszüntetése! Hogyan használta fel céljaira az első keresztény egyház, azután a reformatio, később a politikai kormányzat s végre az ismeretek terjesztésére az irodalom! Hogy igyekeztek a kiadók eleinte jövőbeli, ingerlő, majd egészségügyi, csillagászati, gazdasági, erköl-

12. Tyrol és Voralberg 1799—1847.

13. Gallécia és Lodóméria 1788—1857.

14. Krakkói kormányzóság 1855—1857.

II. 15. Magyarország 1760—1847.

16. Magyarország egyházi kalendáriuma 1836—1847.

17. Görög kath. egyházé 1822—1854.

18. Pécsi püspökség 1834—1837.

19. Szathmári püspökség 1829—1840.

20. Munkácsi püspökség 1825.

21. Gör. nem. egyesült egyház 1843—44. 1846—47. Rajacsics püspök arcképével.

22. Piaristáké 1838—1862.

III. Erdélyi különböző Schematismusok:

23. Erdély nagyfejedelemségé 1787—1864.

24. Erd. r. kath. püspökségé 1825—1864.

25. Ferencz-rendieké 1854—1856.

26. Kapisztrán János nevével nevezett oláh-bolgár egyházé, 1825—1864.

27. Katonai Schematismus 1829—1857.

IV. 28. Adressenbuch in der Walachei, Moldau und Bulgarien 1858.

29. Almanach de la Principauté de Valachie pour l'Année 1840.

30. Gothaischer Genealogischer Hofkalender nebst diplomatischem u. statistischem Jahrbuche auf das Jahr 1864.

csi, vallásos és bölcséleti oktatások s közlések által hatni a közönségre, a történelmi és politikai ismereteket általa terjeszteni, tisztázni az eszméket, emelni és irányozni a nép gondolkozásmódját; gyakorlati ismereteket közöltek az idő- és pénzszámításról, vásárok helye- és idejéről, posták járásáról s a mezei munkás foglalkozásai köréből. A politikai élet élénkült, a közigazgatás összevágóbb, gyorsabb és pontosabb lett, főleg a hivatalos kalendáriumok segélye által. A monarchiai érzelem és loyaltás erősítése akaratlanul is előmozdított az egymás viszonyainak ismerése s időnként megújuló kölcsönös érintkezés által.

A kiadási költség hordozása is változott. Eleinte az egyházé volt, majd magán vállalkozóké, majd ismét a municipiumoké, a melynek kebelében megjelentek; a mult század közepe óta Erdélyben előbb a hatóságtól, azután a fejedelemtől szabadalmi jogként adatott, később részben a kormány pótolta a költséget, majd ismét az állam és közönség közt osztott meg a teher. Sárdi Sámuel, Hochmeister Márton, a kir. lyceum és legutoljára Mike Sándor, mind kormányi segélylyel adták ki, de a nagyközönségnek is alkalom adatott megszerezni. Egy elv azonban mindenkor, minden viszonyok közt s az idők és politikai élet minden változásiban fentartotta magát, az t. i. hogy egy állami tekintély alatt, hivatalos adatok alapján, állami segélylyel vagy épen költségen s a lehetőségig megszakadás nélkül megjelenő *Országos Tiszti Czím- és Névtár* a közigazgatásnak épen oly nélkülözhetlenül szükséges, mint az állampolgároknak és mindenrendű tisztviselőknak.

* * *

Összevonom a mondottakat. A mai magyar naptár-irodalom bölcsőkora az ős római, férfikora a Julius Caesar-féle kalendárium idejére esik. Ezt a r. kath. keresztény világ az egyház és új vallás érdekében, több szertartással együtt, átvette és saját céljaihoz alkalmazva, a napok után saját ünnepeit és jeleseit igtatva be, 1500 éven át használta, a két első magyar keresztény században latinul, a XIII—XIV—XV. században gyakran nemzeti nyelven szerkesztve. A reformatio az egyházi kalendáriumokat a protestans hitfelfogáshoz idomította; ezen

kívül létrehozta az úgynevezett népies [*vulgare*] kalendariumokat, s szerzőik az erdélyi nemzeti fejedelemség fenállásáig mindkettőt nemzeti nyelven adták ki. Ez alól csak az ágostai hitvallásuk német ajku része tett kivételt. XIII. Gergely pápáé a régi kalendárium hiányai 1582. történt megigazításának érdeme, mi ellen a protestánsok erős és hosszú harcot siker nélkül vívtak. Erdélynek a magyar korona, illetőleg Habsburg-uralkodó-ház alá jutása után diplomatikai nyelve latinra változott; a fejedelmi székhelynek Bécsbe áttétele bonyolult kormányzási rendszer behozását idézte elő; ez eredményezte, hogy mint a régi századokban az egyháznak, úgy most a kormánynak lett szüksége hivatalos kalendariumok szerkesztésére. Természetes, hogy a magyarul nem beszélő udvar, a német nyelvtől irtózó Magyarország és Erdély hivatalos kalendariumának nyelvét a latint tette, de a népies magyar nyelvű naptárak a nemzet rokonszenvében nemcsak maig fentartották magukat, de irodalmunk egyik legtermékenyebb s a közműveltséget legnagyobb mérvben terjesztő ágává lettek, minden műveltebb s nagyobb városában mindkét országnak, folytonosan adatván ki válogatott tartalmú és czélú naptárak és kalendariumok.

E könyveknek két különös bece van. *Egyik* az, hogy mivel a századok folyamában évenként kiadattak s az írók és kiadók az eseményeket részint a krónikai rovatba rendszeren bejegyezték, részint gondos tulajdonosok az üresen hagyott lapokra a nevezetes tényeket magok irták be: e följegyzések teljesen megbízhatók s közvetlenségök kiváló érdekűvé teszi. Így fogván fel a régi naptárak tudományi értékét, azok első hitelességű történeti forrásoknak tekinthetők. *Másik* bece az ország politikai rendszerének, állami viszonyainak és más országokkal egybekötetésének ezek nyomán biztos meghatározhatása. A mely országok naptárainak nálunk s a mieinknek használata azoknál el volt terjedve, közéletükről s viselt dolgaikról azokban rokonszenves tudósítás volt. A mely kormányok hivatalos kalendariumaikat nekünk s mi nekik kölcsönösen megküldöttük, azokkal szorosb volt politikai viszonyunk. Így például az erdélyi és magyarországi első kalendariumok a keresztény egyház látható fejtől, a reformáció után Lengyelországból és

Bécsből kerültek hozzánk, oda való tudósok művei fordították át nyelvünkre, az erdélyi és magyarországi kalendariumok el voltak terjedve a két szomszéd s testvér országban és mellék-országaikban kölcsönösen, s Magyar-, Lengyel-, Oláh- és Törökországról, Bécsről, Csehországról és Sziléziáról érdekes tudósítások voltak bennök, a mi Erdélynek és Magyarországnak a pápák székhelyével és ezen országokkal való politikai és tudományos összeköttetését és gyakori érintkezését igazolja. E tekintetben fontosak azok Schematismus-részei, melyekben az országnak fejedelme és népe, a törvényhozás, a kormány és igazgatási rendszere és a hivatalok hatásköre vannak minden elágazásaikban előtűntetve. A miről, mint mindenki által tudott dologról, senki nem irt, e Schematismusokból könnyen megtanulható!

A kik hazánk különböző időbeli kormányrendszereit és a közintézményeket megismerni ohajtják, ez uton biztosan czélt érnek.

Ezek voltak a munkám közben előttem állott czélok. Kettőt — szeretném — ha elértem volna felolvasásommal, 1. hogy hazánk tudomány-ügye valódi barátaiban fölbredjen a régi kalendariumok és naptárak iránt ama figyelem és gondosság, hogy ha bárhol látnak s tudnak ilyeket, küldjék vagy küldessék be központi tudományos intézeteinkbe: az akadémiái, magy. nemzeti és erdélyi múzeumi és egyetemi könyvtárakba, ott azok állíttassanak össze s egészíttessenek ki, hogy bírja a nemzeti irodalom s különösen a történetírás együtt mindazt, a mi hajdani nemzeti életünk és műveltségi állapotaink történetének igaz és hű megírását lehetővé teszi. A másik, hogy történetíróink fordítsanak különös gondot kalendárium- és naptárirodalmunk régi termékeire s az azokban rejlő positiv adatokat a tények megállapításánál s az egyes korszakok jellege, közállapotai és műveltsége rajzánál használják fel lelkiismeretesen, nem különben publicistáink és államférfiaink ne állják belenézni e Schematismusokba s csak őszállamszerkeztünk s nemz. intézményeink alapos tanulmányozása után vegyék át idegen szellemű és idegen államrendszerben élő népek reformeszméit s azután határozzák el magukat gyökeres változtatásokra.

Ha e két irányban némi új eszméket ébresztettem volna, ha a kalendárium- és naptárirodalom terén élénkebb munkásság következik be, s könyv- és kéziratáraink létező hézagait — miket én kitüntettem — tudományszeretetünk lassanként kiegészíti, igyekezetem jutalmazva lesz.*)

*) Értekezésem fonalát a tárgyalás rendén gyakori idézéssel megszaggatni s vele tért foglalni nem tartottam czélszerűnek, de úgy hiszem, forrásimat, honnan dolgoztam, megnevezni köteles vagyok. Azokon kívül tehát, melyeket már megneveztem, álljanak még itt a következők:

Scaliger, Jos. Opus de emendatione temporum. Amst'd. 1629. fol.
Vossii . . . . . De vera aetate mundi Dissertatio . . . . . ejus
Chronologia . . . . . ad mentem Hebraeorum et Castigationibus ad objecta
J. Hornii . . . . . 1661 in 4°.

Johan. Jacobi Hoffmani . . . . . Lexici Universalis Historico-Geographico-Chronologico-Poetico-Philologici Continuatio etc. Tom. I. Basileae, MDCLXXXIII. fol.

Petavii Dionysii, Opus de Doctrina temporum stb. Antwerp. 1703. fol.

> > Ratiocinium temporum. Amstelodami 1745. in 8°.

Rabe J. Jac. Calendarium festorum, dierumque mobilium perpetuum in usum Chronologiae Historicae Onoldi. 1735.

Gunt, Steph. Joan. Bapt. Chronologia Theor. Practica etc. etc. 1820. in 8°.

Peterfi, Concilia Sacra . . . . . De Vigiliarum Sanctorum observatione pag. 33.

Schwandtner . . . . . Annus correctionis [1582] . . . . . 309. l.

Kaprinai, Hung. Dipl. P. I. pag. 74—78. 112. 159.

Fejér, Cod. Dipl. T. VIII. pag. 513. Dies viridis i. e. 19. aprilis.

Anton. Joseph. Weidenbach, Calendarium Historico-Christianum. Medii et Novi aevi. Regensburg 1855.

Kirschii, Cornu Copiae etc. ; az egyiptomi, görög, római és középkori időszámításokra vonatkozó Toldalékában.

De Fresne . . . . . Glossarium etc.

Kavap Péter. A régi és újabb kalendáriumokról, in 8°. Debreczen, 1822.

Edvi Illés Pál. A vasárnapi betűről. stb. A magyar tud. Akadémia, magyar nemzeti és erdélyi Múzeum, a budapesti egyetem könyvtáráiban, úgy a volt erdélyi kir. főkörmányszéki levéltárban lévő százakra menő magyar és latin naptárgyűjtemények.

Én is járultam *Mátray, Toldy, Szabó Károly* és *Knausz* nagybecsű naptári közleményeikhez néhány adattal. Mások pótolják ki, a mi hézag még fönmaradt, s alkossanak irodalmunk dicsőségére való egérszet belőlük.

AZ AQUINCUMI

AMPHITHEATRUM

ÉSZAKI FELE.

(JELENTÉS AZ OTTANI ÁSATÁSOKRÓL)

TORMA KÁROLY

I. TAQTÓL.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1880. december 6-iki ülésén.)

Nyolcz fametszettel s tizenöt fénynyomatu táblával.

BUDAPEST, 1881.

A M. T. AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ-HIVATALA.

(Az Akadémia épületében.)